

POCZĄTKI KULTU MATKI BOSKIEJ W POLSCE W ŚWIETLE NAJSTARSZYCH RĘKOPISÓW

Poznanie treści kultu Matki Bożej w jego początkach na Ziemi Polskiej wymaga zbadania najstarszych rękopisów. One bowiem przekazują słowem pisany ówczesną myśl religijną, dają świadectwo wierze i pozwalają ustalić stopień jej rozwoju. Jednym słowem dają podstawę do ciekawym historyczno-dogmatycznym.

Niestety zasób kodeksów odpowiadających pierwszym dwu wiekom chrześcijaństwa w Polsce jest bardzo szczupły, obejmujący kilkanaście sygnatur. Dwa z nich tylko, jako pochodzące z wieku VIII i IX mogłyby zawitać do kraju wraz z chrześcijaństwem, ale to nie jest pewne. Reszta pochodzi z wieku XI i XII, a czy zaraz do Polski z krajów Europy zachodniej przybyła, też nie wiadomo.¹

Wysoce niekorzystna sytuacja źródłowa, nosząca na sobie znamię zniszczenia kultury chrześcijańskiej w pogańskiej reakcji wieku XI, nie zwalnia od obowiązku szukania prawdy. Przecież trudno przypuścić, by wszystkie ocalałe kodeksy, pieczołowicie strzeżone w bibliotekach katedralnych, kapitulnych czy opackich, były dużo późniejszymi nabytkami bibliofilskimi. Przynajmniej część i to większa część ich powinna być uznana za księgi używane przez biskupów, opatów, kanoników w okresie ich wytworzenia, nie zaś dopiero gdy stały się czcigodnymi zabytkami. — Inaczej należałoby traktować cymelia ze zbiorów typowo bibliofilskich, które jeśli nie zostały zebrane z kościołów i klasztorów polskich, często nabywane były w wieku XIX dopiero i XX na aukcjach zagranicznych. Lecz nie o takie rękopisy chodzi.

Jeśliby jednak, z czym zawsze liczyć się trzeba, niektóre rękopisy później niż w wieku XII do Polski zawitały, to skoro z wieku VIII—XII pochodzą, dają przynajmniej podstawę do wnioskowania z analogii, a więc i w tym założeniu przyczyniłyby się na swój sposób do poznania prawdy.

Wśród zachowanych rękopisów najliczniejsza jest grupa ksiąg liturgicznych obejmująca dwa mszały, siedem ewangelarzy, dwa benedykcyjonały, jedno ordinały i jeden homiliarz. Uboga grupa rękopisów nie-

¹ Por.: W. S e m k o w i c z: *Paleografia łacińska*. Kraków 1951 s. 294.

liturgicznych zawiera jeden kodeks z konferencjami monastycznymi i jeden modlitewnik prywatny.

Biorąc pod uwagę przekazy źródłowe wypadnie przeprowadzić następujący układ logiczny:

- I. Kult Matki Boskiej w liturgii: msza, błogosławieństwa, sakramentalia, uwagi o modlitwie chórowej.
- II. Kult Matki Boskiej pozaliturgiczny: konferencje mnisze, pobożność prywatna.

KULT MATKI BOSKIEJ W LITURGII MSZALNEJ

Liturgia mszalna jest wyjątkowo obficie udokumentowana, bez porównania lepiej od modlitwy chórowej, która znikła niemal bez śladu.² Zachowały się dwa mszały, t. zw. *Sacramentarium Tinencense* oraz *Missale plenarium* z Gniezna, pierwszy z XI drugi z przełomu XI/XII wieku, oba należą choć krótko z osobna omówić.

Sakramentarz tyniecki jest zapewne jedną z pierwszych ksiąg liturgicznych przywiezionych do Polski po reakcji pogańskiej. Mógł przybyć do Tyńca z opatem Aaronem, wyświęconym w Kolonii biskupem krakowskim (1046—1059), kierownikiem misji chrześcijańskiej odnawiającej Kościół, względnie z innymi mnichami benedyktyńskimi zdążającymi do Tyńca. Hipotezę potwierdza kolońskie pochodzenie sakramentarza widoczne w kulcie świętych kolońskich, w miniaturach, inicjałach i piśmie, zdradzających szkołę kolońską połowy XI wieku, ściślej około 1060 roku. Kodeks znajduje się obecnie w Bibliotece Narodowej w Warszawie, gdyż zrabowany z Tyńca w 1656 r. przez Szwedów, został odkupiony w Krakowie i w roku 1814 wszedł w skład Biblioteki Ordynacji Zamojskiej w Warszawie.³

Missale plenarium katedry gnieźnieńskiej (Ms 149) zasługuje na swój przydomek, gdyż zawiera w odróżnieniu od sakramentarza tynieckiego nie tylko kalendarz, kanon i modlitwy mszalne, lecz także graduał z sekwencjarzem, lekcjonarz i ewangeliarz. Kodeks powstał na przełomie wieków XI i XII w kręgu kulturalnym sangalleńskim, na co wskazuje kult św. Gangulfa i typ znaków nutowych. Pismo wykazuje cechy południowo-niemieckie z przełomu XI/XII wieku. Domysły uczonych polskich idą w kierunku opactwa w Nieder-Altach koło Ratzbony (St. Zakrzewski) lub też katedry w Bambergu (W. Semkowicz). — Korrespondował z nią około roku 1100 Władysław Herman zwracając dwa

² Szczęśliwy wyjątek stanowi Ms 31 archiwum archidiecezjalnego w Poznaniu, zawierający homilie św. Grzegorza Wielkiego w odpisie z XI—XII wieku.

³ Por.: W. Semkowicz, jw. s. 305—309, tamże najważniejsza bibliografia.

złote krzyże wywiezione do Polski. Wraz z krzyżami mogły nieprawnie przedostać się do Polski również i księgi liturgiczne. Takie rzeczy musiały się zdarzać, skoro w roku 1101 spisano skarbiec katedry krakowskiej „by ktoś z kleryków lub zakrystianów nie mógł nic zabrać”.⁴ Hipoteza W. Semkowicza jest jednak bardziej sugestywna i krzywdząca przodków naszych niż oparta na źródłach. — Warto zaznaczyć, że J. Woronczak przygotowuje intensywnie krytyczne wydanie mszału gnieźnieńskiego, w którym niewątpliwie przedstawi historię kodeksu z właściwą wnikliwością i krytycyzmem.

E w a n g e l i a r z g n i e ź n i e Ń s k i (Ms 1), najstarszy spośród siedmiu ewangelarzy, pochodzi z przełomu wieku IX/X. Jest więc starszy także od obu mszałów, a drugim co do wieku kodeksem w Polsce. Pisany minuskułą karolińską z okresu jej najdoskonalszego rozwoju, nie ma jeszcze podziału na wyrazy. Zawiera tekst czterech Ewangelii oraz rozkład perykop na cały rok liturgiczny (s. 268—300).⁵ — Tradycja mówi, że posługiwał się nim przy Mszy świętej św. Wojciech. Możliwości trudno zaprzeczyć, lecz prawdopodobniejsze jest przypuszczenie, iż do Polski przybył w XI wieku.

E w a n g e l i s t a r z g n i e ź n i e Ń s k i (Ms 1a) różni się od ewangelarzy tym, że zawiera nie cały tekst czterech ewangelii, lecz tylko perykopy na niedzielę i święta. Jest to kodeks z końca XI wieku, wykonany z wielkim przepychem w szkole iluminatorskiej i piśmienniczej czeskiej, podobny do praskich kodeksów wyszehradzkiego i kapitulnego. Powstanie jego przypada na czasy Judyty Czeskiej, żony Władysława Hermana i być może z jej darowizny do Polski się dostał.⁶

E w a n g e l i a r z p ł o c k i, zwany także *Codex aureus Pultoviensis* pochodzi również ze szkoły czeskiej końca XI wieku, może jeszcze wspólnie ozdobiony, zwłaszcza okładka. Zawierał pełny tekst czterech ewangelii, obecnie urywa się nagle na Luc XXII, 54 nie posiada więc ani Ewangelii św. Jana, ani tym bardziej rocznego rozkładu perykop. Losy rękopisu wiodą z katedry połckiej, do której być może darowała go Judyta Czeska, przez Pułtusk do biblioteki poryckiej Tadeusza Czackiego, a wraz z nią do zbiorów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie (Ms 1207).⁷

E w a n g e l i a r z p o z n a ń s k i powstał w Nadrenii z końcem XI lub z początkiem XII wieku. Znane jest imię pisarza-kapłana: „Iba levisimus presbiter scripsit”. Zawierał tekst czterech Ewangelii wraz z roz-

⁴ Tamże, s. 312—314; opis: T. Trzeciński: Katalog rękopisów biblioteki kapitulnej w Gnieźnie aż do początku XVI w. Poznań 1910 s. 191.

⁵ T. Trzeciński, jw. s. 187—188; W. Semkowicz, jw. s. 298—299.

⁶ W. Semkowicz, jw. s. 309—311; T. Trzeciński, jw. s. 189—191.

⁷ W. Semkowicz, jw. s. 310—311; S. Kutrzeba: Catalogus codicum manuscriptorum Musei Principum Czartoryski Cracoviensis. t. 2. Kraków 1908—1913. Ms 1207.

kładem na cały rok kościelny. Zaginął w czasie ostatniej wojny, wywieziony do Berlina z Archiwum archidiecezjalnego w Poznaniu (Ms 25).⁸

Nie istnieją już t. zw. perykopy lubińskie, czyli ewangeliarz opactwa benedyktyńskiego w Lubiniu, pochodzący ze skryptorii ratybońskiej w początkach XII wieku, a zawierający także księgę bracką lubińską. W początkach XIX wieku dostał się do biblioteki uniwersytetu warszawskiego, z jej zbiorami wywieziony został po powstaniu listopadowym do Petersburga, rewindykowany po traktacie ryskim do Biblioteki Narodowej, zaginął w czasie ostatniej wojny, zapewne spalony w powstaniu warszawskim.⁹

Ewangeliarz emmeramski przechowywany w bibliotece kapitulnej krakowskiej (Ms 208) nazwę swą zawdzięcza opactwu św. Emmerama w Ratybonie, gdzie został wykonany za Henryka V (1106—1111), któremu zawdzięcza swą drugą nazwę.¹⁰ J. Szujski datował kodeks na schyłek wieku XI i wiązał jego przybycie do Polski z Judytą Marią Salicką, żoną Władysława Hermana, lub z kontaktami benedyktynów tynieckich, dopatrując się go w inwentarzu skarbcza krakowskiej katedry z r. 1101 wśród „pięciu lekcjonarzy”.¹¹ Hipotezę stosunków benedyktyńskich podtrzymuje ks. F. Gryglewicz, datując rękopis na okres krótko po roku 1070 i nie poza 1101 rok. Tekst ewangeliarza emmeramskiego, obejmujący cztery ewangelie, jest według tegoż autora najbardziej zbliżony do wulgaty z kodeksu „I” (Ingolsztadzki). Mógł więc i on być kiedyś w posiadaniu benedyktynów emmeramskich, skąd odpis przywędrował przez Tyniec do Krakowa.¹²

Awangeliarz Anastazji nazwę swą zawdzięcza imieniu Anastazja wyłoczonemu nad niewieścią postacią klęczącą u stóp krzyża na pierwotnej, ozdobnej oprawie kodeksu, noszącej znamiona szkoły nadmozańskiej. Niestety trudno tę Anastazję utożsamić z którąś ze znanych postaci historycznych tego okresu. Pismo ma cechy połowy XII wieku i należy do przykładów kaligrafii francuskiej. Francuski styl okładki i pisma przemawiają za pierwotną przynależnością do Płocka, razem z całą grupą zabytków związanych z mecenatem biskupa Aleksandra z Malonne (1129—1156). Niestety księga dotrwała do naszych czasów zdefektowana. Z pierwotnie pełnego tekstu czterech Ewangelii nie zawiera dziś fragmentu obszernego od Mt XVIII, 9 b do Luc VII, 34 a. Brak również rocz-

⁸ W. Semkowicz, jw. s. 316; A. Lisiecki: Katalog rękopisów biblioteki seminarnej w Poznaniu. Odb. z *Przeglądu Kościelnego* t. VII, s. 285—296 i t. VIII, s. 47—56, 119—127. Poznań 1905 s. 3.

⁹ W. Semkowicz, jw. s. 325—329.

¹⁰ Tamże, s. 311—312.

¹¹ Por.: J. Szujski: Ewangeliarz XI w. kapituły katedralnej krakowskiej, *Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce* I (1879) 73—78.

¹² F. Gryglewicz: Emmeramski kodeks ewangelii. *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* IX, 1 (1962) 21—39.

nego układu perykop, ale nie wiadomo czy był, skoro po zakończeniu Ewangelii św. Jana reszta karty pozostała niezapisana. Ewangeliarz znajduje się w Bibliotece Narodowej (Rkp 313).¹³

Ewangeliarz kruszwicki wykonany w szkole malarsko-kaligraficznej zachodnio frankońskiej Helmershausen w drugiej połowie XII wieku, był własnością kolegiaty w Kruszwicy, a od połowy XIX wieku do dziś wchodzi w skład biblioteki kapitulnej w Gnieźnie (Ms 2). Kodeks zawiera wszystkie cztery Ewangelie, ale bez rocznego rozkładu perykop.¹⁴

Taka jest podstawa źródłowa do badań nad tekstami liturgii mszalnej w Polsce do końca XII wieku. Ponieważ czytanie wszystkich zachowanych kodeksów od deski do deski, dla wykrycia wszystkich aktów kultu Maryi, byłoby zbyt trudne, trzeba skoncentrować się na tekstach typowo maryjnych.

Za przewodników służą kalendarze liturgiczne zachowane w obu najstarszych mszałach i w modlitewniku Gertrudy, o którym będzie mowa niżej, wszystkie trzy z XI wieku.¹⁵ Zgodnie figuruje w nich święto Oczyszczenia NMP (2 II), natomiast Zwiastowania NMP (25 III) nie wykazuje kalendarz sakramentarza tynieckiego notujący w tym miejscu „Pan został ukrzyżowany”, co w mszale gnieźnieńskim zaznaczono obok Zwiastowania wyrazem „Męka”.¹⁶ Sakramentarz tyniecki zna święto „Świętej Maryi przy Męczennikach” (13 V).¹⁷ Kalendarz w kodeksie Gertrudy notuje samotnie wiligilę Wniebowzięcia (14 VIII), święto zaś Wniebowzięcia NMP (15 VIII) występuje we wszystkich trzech źródłach, tak jak i święto Narodzenia NMP (8 IX).

W analizie tekstów liturgicznych maryjnych zachowana będzie kolejność wskazana przez kalendarze. Formuły znane w liturgii do ostatnich czasów będą krótko wspomniane, dokładnie rozpatrzone zostaną modlitwy, które w ciągu wieków wyszły z użycia.

O c z y s z c z e n i e N. M. P.

Obrzęd poświęcenia świec będzie omówiony wśród sakramentaliów, tu wypadnie skoncentrować się na samej Mszy św. Była ona w wieku XI i XII w większej swej części istotowo tożsama z formularzem dotych-

¹³ W. Semkowicz, jw. s. 134 i 324.

¹⁴ W. Semkowicz, jw. s. 329—330; T. Trzeciński, jw. s. 193.

¹⁵ Por.: B. Włodarski: Chronologia polska. Warszawa 1957 s. 201—207 (kodeks Gertrudy), s. 207—212 (sakramentarz tyniecki), s. 212—217 (missale plenarium = mszał gnieźnieński).

¹⁶ Sakramentarz tyniecki: „Dominus crucifixus est”. Mszał gnieźnieński: „Adnuntiatio s. Marie. Passio”.

¹⁷ „S. Marie ad mart(yres)” — święto dedykacji pierwotnego panteonu rzymskiego na cześć Maryi i wszystkich męczenników w dniu 13 V 609 przez Papieża Bonifacego IV.

czasowym, czyli sprzed reformy liturgicznej Soboru Watykańskiego II,¹⁸ równie uboga w motywy czci maryjnej: ewangelia (Luc II,22—32) o oczyszczeniu NMP, ofertorium (Ps XLIV,3) w sensie przystosowanym o świętości Maryi, komplenda wspominająca jej wstawiennictwo.

Odmierna od dzisiejszej była lekcja (Eccli XXIV,23—31),¹⁹ którą w sensie dostosowanym można by zrozumieć o duchowym macierzyństwie Maryi. Inny niż obecnie był werset alleluiatyczny, sławiący nietknięte dziewictwo po porodzeniu.²⁰ Nieznana wreszcie w ostatnich czasach jest ówczesna sekwencja na tę uroczystość, zamykająca w 15 długich wierszach obfity szereg motywów czci maryjnej: dziewictwo, macierzyństwo Boże a przez nie udział w Odkupieniu, świętość (i poprzez nią pośrednictwo?). Wszystko to na kanwie historycznej: pochodzenie z rodu Dawida, zwiastowanie, narodzenie Syna Bożego, oczyszczenie.

CONCENTU PARILI HIC TE MARIA ueneratur populus Teque piis colit cordibus
 Generosi abrahe tu filia ueneranda regia de dauidis stirpe genita.
 Lętare mater et uirgo nobilis Gabrielis archangelico que oraculo credula genuisti clausa filium:
 In cuius sacratissimo sanguine emundatur uniuersitas perditissimi generis ut promisit deus abrahe.
 Te uirga arida aaron flore speciosa te figurat MARIA sine uiri semine nato florida.
 Tu porta iugiter serata quam ezechielis uox testatur Maria soli deo peruia esse crederis.
 Sed tu tamen matris uirtutum dum nobis exemplum cupisti commendare subisti remedium pollutis statutum matribus.
 Ad templum detulisti tecum mundandum, qui, tibi integritatis decus deus homo genitus adauxit intacta genitrix.
 Lętare quam scrutator cordis et renum probat habitatu proprio singulariter dignam sancta MARIA
 Exulta cui paruus arrisit tunc MARIA. qui lętari omnibus et consistere suo nutu TRIBUT.
 Ergo quique colimus festa paruuli christi propter nos facta. eiusque pie matris MARIE.
 Si nondum possumus tantam exequi tardi humilitatem forma sit nobis eius GENITRIX.
 Laus patri glorię qui suum filium gentibus Et populo reuelans israhel nos faciat.
 Laus eius filio qui suo sanguine nos patri concilians supernis sociauit ciuibus.
 Laus quoque sancto spiritui sit per eum.²¹

¹⁸ Introit, gradual, ofertorium i komunja: Mszał gn. s. 45. Oracja, sekreta i komplenda: sakr. tyn. s. 78—79, mszał gn. s. 181. Ewangelia: mszał gn. s. 410, ewangeljarze: gnieźnieńskie s. 273 i 20, emmeramski s. 281 a.

¹⁹ Mszał gn., s. 409 „Ego quasi vitis... habebunt”.

²⁰ Mszał gn., s. 45: „Post partum uirgo inuiolata permansisti dei genitrix intercede pro nobis”.

²¹ Mszał gn., s. 137—138; por.: U. Chevalier: Repertorium Hymnologicum. Bruxella 1892—1920 Nr 3694. — UWAGA: teksty przytaczane z rękopisów oddane

W kompłendzie (odpowiednik dzisiejszej *postcommunio*) do wyboru, obecnie nie znanej w liturgii Oczyszczenia NMP, mowa była o św. Symeonie, bez wzmianki o Matce Boskiej.²²

Z w i a s t o w a n i e N. M. P.

Istotowo tożsame ze współczesnym formularzem liturgicznym były w wieku XI i XII: oracja, epistoła (Is VII, 10—15), traktus, ewangelia (Luc I, 26—38), sekreta (sokr. tyniecki).²³ Wyrażał się w tych modłach kult zwiastowania obejmujący macierzyństwo Boże i dziewictwo Maryi.

Odmienny niż ostatnio był introit i graduał, ze środy suchych dni adwentowych, oraz ofertorium (Luc I, 28 i 42)²⁴ w brzmieniu pozdrowienia anielskiego. Nieznane obecnie są także: druga oracja, do wyboru, z sakramentarza tynieckiego czcząca dziewicze macierzyństwo Boże

Deus qui hodierna die uerbum tuum beatę uirginis aluo coadunare uoluisti, fac nos conceptionis eius festa ita peragere, ut tibi placere ualeamus.²⁵

a także sekreta z mszału gnieźnieńskiego mówiąca o działaniu mocy Ducha Świętego w macierzyństwie Maryi,

Altari tuo super posita munera spiritus sanctus benignus assumat. qui hodie beatę marię semper uirginis uiscera splendore suę uirtutis repleuit.²⁶

wreszcie kompłenda tegoż mszału powołująca się na wstawiennictwo świętej, zawsze dziewicy

Adesto quaesumus domine populo tuo. ut quę sumpsit fideliter. et corpore sibi et mente beatę Marię semper uirginis intercessione custodiat.²⁷

Ś w. M a r y i p r z y M ę c z e n n i k a c h.

Modlitwy na tę uroczystość zapisane w sakramentarzu tynieckim nie wykazują motywów czci maryjnej.²⁸

W n i e b o w z i ę c i e N. M. P.

Wigilia uroczystości zaznaczona jest w sakramentarzu tynieckim specjalnym zestawem oracji, sekrety i kompłendy, obcych formularzowi naszej doby. Dwie pierwsze modlitwy wysuwają jako motyw czci świętość i wieczyste dziewictwo Maryi. Ostatnia łączy motyw dziewictwa z macierzyństwem względem naszego Zbawcy i Pana, tym samym czcząc rolę Maryi w Odkupieniu.

są w wiernej transliteracji. Zachowana została interpunkcja oryginału, „e caudata” oddane przez „ę”, zachowana pisownia rozłączna wyrazów. Rozwiązane zostały skróty, wyrazy w oryginale połączone zostały przepisane rozłącznie według dzisiejszych zasad, nie uwzględniono kropek nad „y”, uzupełnienia tekstu dodano w nawiasach prostych.

²² Sakr. tyn., s. 79: „Perfice in nobis... optineamus aeternam”.

²³ Oracja: sakr. tyn. (pierwsza) s. 82, mszał gn. s. 186; epistoła, traktus, komunja: mszał gn. s. 410 i 48; ewangelia: mszał gn. s. 411, ewangeliarze gnieźnieńskie s. 274 i 22, emmeramski s. 232 b; sekreta i kompłenda: sakr. tyn. s. 83.

²⁴ Introit: Rorate, graduał: Tollite portas, ofertorium: Ave Maria — por. mszał gn. s. 48.

²⁵ Sakram. tyn. s. 83.

²⁶ Mszał gn. s. 186.

²⁷ Tamże.

²⁸ Sakr. tyn. s. 172—173.

Praesta quaesumus omnipotens deus. ut beatę mariae semper uirginis frequentata sollempnitas. et praesentis uite nobis conferat remedia. et praemia concedat aeterna.

Grata tibi sint domine munera. quibus beatę mariae semper uirginis. super uenientem pręuenimus festiuitatem.

*Da nobis quaesumus misericors deus ipsius super uenienti festiuitati uegetari; cuius integra uirginitate salutis nostrae suscepimus auctorem dominum ihesum christum.*²⁹

Mszał gnieźniński podaje tekst epistoły (Eccli XXIV, 1—22) i ewangelii (Luc I, 39—47) przystosowując do Maji starotestamentowe uwielbienie i wyniesienie Mądrości, oraz opowiadając o nawiedzeniu, natchnionych słowach św. Elżbiety i Maryi: Matki Pana, rozradowanej duchowo w Bogu i Zbawicielu.³⁰ W tymże mszale oracja wzbogacona jest wyrażeniem „(Maryja) zawsze dziewica”, sekreta istotowo tożsama ze współczesną, natomiast komplenda obecnie nieznaną cześć „odpoczynek” świętej Bogarodzicy, powołując się na jej wstawiennictwo.

*Concede misericors deus per hęc sacramenta quę sumpsimus fragilitati nostrę praesidium. ut qui sanctę dei genitricis marię requiem celebramus. intercessionis eius auxilio a nostris iniquitatibus resurgamus.*³¹

Formularz mszalny samego święta był częściowo tożsamy z mszą sprzed definicji dogmatu, częściowo odmienny. Tożsame istotowo były: druga oracja i sekreta sakramentarza tynieckiego, czczące macierzyństwo i wstawiennictwo, oraz (sekreta) odejście co do ciała;³² dalej: epistoła (Eccli XXIV, 11—13 i 15—20) w sensie przystosowanym wyrażająca spoczynek i wyniesienie Maryi w niebie, gradual (Ps XLIV, 5, 11, 12) z wersetem o wniebowzięciu i radości zastępów anielskich;³³ wreszcie ewangelia (Luc X, 38—42) o wizycie Jezusa w Betanii i obraniu najlepszej części przez Marię, tu figurę Maryi Wniebowziętej.³⁴ W kompłendzie oba mszały nie miały jeszcze wyrazu „wniebowzięcie”, a tylko ogólne określenie „święto”, przez co zawarty w nich kult maryjny ograniczał się do motywu macierzyństwa Bożego i wstawiennictwa.³⁵

Odmienne niż w formularzu sprzed definicji były śpiewy mszalne: introit (Ps XLIV, 13.15.16.2), ofertorium (Ps XLIV, 15—16) i komuniam (Ps XLIV, 8 i 5) przystosowujące do Maryi słowa psalmu o wzniosłości, wspaniałym orszaku i szczęściu jako nagrodzie za sprawiedliwość.³⁶ Wszystkie te teksty są jednak znane i z liturgii naszych czasów, czy to

²⁹ Sakr. tyn. s. 230—231.

³⁰ Mszał gn. s. 444—445.

³¹ Tamże, s. 268—269.

³² Sakr. tyn. s. 232.

³³ Mszał gn. s. 445 i 108.

³⁴ Tamże s. 446; ewangeliarze gnieźn. s. 290 i k. 91 v, emmeramski s. 290 b.

³⁵ Sakr. tyn. s. 233 i mszał gn. s. 270 mają pierwotne „festa” w miejsce późniejszego wyrazu „assumptionem”.

³⁶ Mszał gn., s. 107—108: introit: *Vultum tuum, ofertorium: Offerentur regi, komuniam: Dilexisti iustitiam.*

maryjnej, czy wspólnej dziewicom. Zupełnie natomiast zanikły formuły następujące: oracja *Veneranda* i prefacja na Wniebowzięcie, występujące w sakramentarzu tynieckim, oraz kolekta, sekwencja i sekreta znane z mszału gnieźnieńskiego. O każdej z nich choć krótko trzeba pomyśleć.

Oracja *Veneranda* czci macierzyństwo Boże Maryi, widząc w nim rację, dlaczego zniósłszy śmierć doczesną Maryja nie mogła być zakuta w jej więzy.

*Veneranda nobis domine huius diei festiuitas opem conferat sempiternam. in qua sancta dei genitrix mortem subiit temporalem, nec tamen mortis nexibus deprimi potuit. quae filium tuum dominum nostrum de se genuit incarnatum.*³⁷

Ten ostatni zwrot odnosi się do wniebowzięcia Maryi, lecz w sposób zawiązkowy i niejasny, jak twierdzą jedni autorzy (M. Jugie i C. Balić), choć nie brak innych, widzących tu wyraźne świadectwo na rzecz nieskazitelności lub prędkiego zmartwychwstania ciała Maryi po śmierci (J. R. Geiselman i B. Capelle).³⁸

Prefacja przepięknie wiąże kult Maryi w jej świętości dziewiczej, jaśniejącej dzięki wniebowzięciu nad inne święte dziewice, z jej dziewiczym macierzyństwem Bożym, dającym nam światłość wieczną.

*(Uere Dignum) et te in ueneratione sanctorum uirginum exultantibus animis laudare. benedicere. et praedicare; inter quas intemerata dei genitrix uirgo maria, cuius assumptionis diem celebramus gloriosa effulsit. Quae et unigenitum tuum sancti spiritus obumbratione concepit; et uirginitatis gloria permanente, huic mundo lumen aeternum effudit; ihesum christum dominum nostrum.*³⁹

Oracja z mszału gnieźnieńskiego zawierała motyw świętości, dziewictwa, wniebowzięcia i wiecznej szczęśliwości Maryi.

*CONCEDE nos quaesumus omnipotens deus ad beatę marię semper uirginis gaudia ęterna pertingere de cuius assumptione ueneranda tribuis nos annua sollempnitatem gaudere.*⁴⁰

Sekreta natomiast nie wspominała o wniebowzięciu, zadowolając się czcią Maryi jako świętej, dziewicy i wstawienniczki.

*Altari tuo domine super imposita munera gratanter offerimus. quę maiestati tuę beatę marię semper uirginis intercessio ita reddat accepta. ut tuam nobis iustitiam efficiant esse placatam.*⁴¹

Duża, osiemnaście wierszy licząca, sekwencja z tegoż mszału osnuta jest na następujących motywach czci Maryi: jako świętej, dziewicy-Bogarodzicy mającej udział w uzdrowieniu świata przez krew Syna, uwielbionej w niebie, Królowej nieba, wysławianej przez Kościół wspomożycielki.

³⁷ Sakr. tyn. s. 231.

³⁸ Por.: L. Scheffczyk: *Das Mariengeheimnis in Frömmigkeit und Lehre der Karolingerzeit.* Leipzig 1959 s. 443—446.

³⁹ Sakr. tyn. s. 232—233.

⁴⁰ Mszał gn. s. 270.

⁴¹ Tamże.

CONGAVDENT ANGLORVM CHORI GLORIOSE VIRGINI

Quę sine uirili commixtione genuit
 Filium qui suo mundum cruore medicat
 Nam ipsa lętat quod celi iam conspicatur principem
 In terris cui quondam sugendas uirgo mamillas prębuit.
 Quam celebris anglis maria IHESV mater creditur.
 Qui filii illius debitos se cognoscunt famulos.
 Qua gloria in cęlis ista iurgo colitur
 Que domino cęli prębuit hospitium sui sanctissimi corporis.
 Quam splendida polo stella maris rutilat.
 Quę omnium lumen astrorum et hominum atque spirituum genuit.
 Te cęli regina hęc plebecula piis concelebrat mentibus.
 Te cantu melodo super ęthera una cum angelis eleuat.
 Te libri uirgo concinunt prophetarum chorus iubilat sacerdotum apostoli christique martires predicant.
 Te plebes sexus sequitur utriusque uitam diligens uirginalem cęlicolas in castimonia emulans.
 Eęcclesia ergo cuncta te cordibus teque carminibus VENERANS.
 Tibi suam manifestant deuotionem pręcatu te supplici inplorans MARIA.
 Vt sibi auxilio circa christum dominum esse digneris PER EVVM.⁴²

Narodzenie N. M. P.

Tozsame istotowo z formularzem mszalnym ostatnich naszych dni były: druga oracja sakramentarza tynieckiego i jedyna oracja mszału gnieźnińskiego, sekreta z obu tych kodeksów, komplenda z mszału tynieckiego, lekcja (Prov VIII, 22—35) w mszale gnieźnińskim i ewangelia (Mt I, 1—16) z tegoż mszału oraz ewangelistarza gnieźnińskiego.⁴³ Zawarte w nich były następujące motywy czci maryjnej: narodzenie, świętość, dziewictwo, macierzystwo jako dziewicze, Boże, stanowiące początek zbawienia.

Odmienny od współczesnych był zestaw śpiewów mszalnych: introit, gradual (Ps XLIV, 11—12, 15—16), ofertorium (Ps XLIV, 15n) i komunია (Mt XIII, 45n).⁴⁴ Poza introitem występującym do 1950 roku między innymi w formularzu Wniebowzięcia, pozostałe śpiewy w różnych zestawieniach znajdujĄ się w mszach wspólnych dziewic. Nic więc dziwnego, że taki wybór śpiewów mszalnych niósł w sobie kult maryjny bardzo ogólny, koncentrujący się na świętości: oddaniu się Bogu, nadnaturalnym pięknie, chwale niebiańskiej. — Tu także wspomnieć należy, że w ewangeliarzu gnieźnińskim i emmeramskim wyznaczona została inna ewangelia (Luc I, 39—47) o nawiedzeniu św. Elżbiety, czcząca macierzyństwo Boże Maryi i jej Bożą radość.⁴⁵

⁴² Tamże s. 146; por. U. Chevalier, jw. Nr 3783.

⁴³ Sakr. tyn. s. 245—246, mszał gn. s. 275, 447—448, ewang. gnieźn. (Ms 1a) s. 92.

⁴⁴ Mszał gn. s. 109; introit: gaudeamus omnes, gradual: Audi filia, werset: Specie tua, Alleluia: Adducentur, ofertorium: Offerentur regi, komunია: Simile est regnum.

⁴⁵ Ewangeliarz gn. (Ms 1) s. 292, emmeramski s. 291 a.

Odmienna od współczesnej była oracja pierwsza w sakramentarzu tynieckim. Zawierał się w niej motyw czci narodzenia, powiązany z motywem macierzyństwa Bożego, dziewictwa i wstawiennictwa.

*Supplicationem seruorum tuorum deus miserator exaudi; ut qui in natiuitate dei genitricis et uirginis congregamur; eius intercessionibus a te de instantibus periculis eruamur.*⁴⁶

W tymże kodeksie zawarta jest zapomniana obecnie prefacja, składająca Bogu dzięki za zasługi Bogarodzicy zawsze dziewicy, pełnej łaski.

*(Uere Dignum) Et precipue pro meritis beatę dei genitricis, et perpetuę uirginis marię gratia plenę. tuam omnipotentiam laudare, benedicere et prædicare.*⁴⁷

Mszał gnieźnieński ma specjalną sekwencję o Narodzeniu Maryi. Na kanwie genealogii Maryia czczona była w swej godności królewskiej, bo z królewskiego rodu pochodząca i Króla Jezusa rodząca. Dalej jako święta, bo przejawiająca w sobie cnoty przodków, a mająca Syna wszystkich ich przewyższającego. Wreszcie jako dziewica-matka, nasza opiekunka.

STIRPE MARIA REGIA.

Procreata regem generans IHESVM.

Laude digna angelorum sanctorum.

Et nos peccatores tibi deuotos intuere benigna.

Tu pius patrum mores ostentas in te sed excellis eosdem.

Patris tui salomonis in te lucet sophia.

Et Ezechię apud deum cor rectum sed numquam in te corrupendum.

Patris iosie adimpleuit te religiositas.

Summi etiam patriarchę te fides totam possedit patris tui.

Sed quid nos istos recensemus heroas.

Cum tuus natus omnes precellat illos atque cunctos per orbem.

*Nos hac die tibi gregatos serua uirgo in lucem mundi qua prodisti paritura cęlorum lumen.*⁴⁸

W tym samym mszale zawarta jest także szczegółna komplenda, która jedną frazą wtrąconą w tekst używanej do ostatnich czasów modlitwy pokomunijnej, zmienia koloryt modlitwy z ogólnego na maryjny, czczący świętość, dziewictwo i wstawiennictwo.

*Sumpsimus domine celebritatis annę uotiua sacramenta, presta quaesumus. ut intercedente beata Maria semper uirgine et temporalis uite remedia prebeant et futurę.*⁴⁹

Inne teksty liturgii mszalnej:

Omówione wyżej cztery zasadnicze święta maryjne ówczesnej doby nie wyczerpywały kultu liturgicznego Matki Bożej we Mszy św. Dowo-

⁴⁶ Sakr. tyn. s. 244—245.

⁴⁷ Tamże s. 246.

⁴⁸ Mszał gn. s. 147—148; Por. U. Chevalier, jw. Nr 19504.

⁴⁹ Mszał gn. s. 275—276.

dem tego niech będzie garść formuł dostrzeżonych na innych miejscach badanych ksiąg liturgicznych.

W kanonie czczono już wówczas Maryję modlitwą *Communicantes* jako świętą, zawsze dziewicę, Bożą Matkę, a w odmianie z Bożego Narodzenia, również tożsamej z formą dzisiejszą, także jako dającą światu Zbawiciela.⁵⁰

Sakramentarz tyniecki zawiera nieznaną dziś wariant kompendy do wyboru kapłana w trzeciej mszy na Boże Narodzenie. Zawiera się w niej część Maryi jako świętej dziewicy i dziewiczej matki.

Deus qui per beate marie uirginis partum sine humana concupiscentia procreatum in filii tui membra uenientes. paternis fecisti preiuditiis non teneri; praesta quaesumus. ut huius creaturę nouitate suscepta. uetustatis antiquę contagiis exuamur.⁵¹

Formuły na dzień 1 stycznia, oznaczone w sakramentarzu tynieckim jako Oktawa Pańska, a w mszale gnieźnieńskim jako święto Maryi, miały brzmienie istotowo tożsame z dzisiejszym w oracji,⁵² czczącej Maryję z motywu świętości, dziewictwa, macierzyństwa dającego zbawienie wieczne i wstawiennictwa. Tożsama z obecną tyniecka sekreta nie zawierała motywów maryjnych, natomiast kompenda zawierała kult świętej, dziewicy, matki Boga i wstawienniczki, Maryi. Druga kompenda do wyboru o Maryi nie wspominała.⁵³

Odmienne niż w dzisiejszej liturgii Obrzezania Pańskiego były śpiewy mszalne, choć wszystkie spotyka się w formularzach mszy o Matce Bożej lub o świętych dziewicach: introit (Ps XLIV, 13, 15—16, 2), gradual (Ps XLIV, 3.5), ofertorium (Ps XLIV, 15—16), komuniam (Mt XIII, 45—46). Wyrażona jest w nich świętość Maryi poprzez różne teksty Starego i Nowego Testamentu w sensie przystosowanym.⁵⁴

Zapomniano już o sekwencji śpiewanej w wieku XII, a prócz czci Maryi z tytułu świętości, dziewictwa i macierzyństwa Bożego darzącej Maryję tytułami: Zbawienie i Pani świata, bardzo wreszcie szeroko traktującej o Jej wstawiennictwie.

AVE DEI GENITRIX SVMMI.

Virgo semper Maria stella maris preluca

Christianorum decus mundi salus et DOMINA.

Es nam beata meruisti quę parere regem ditissimum.

Cuius nunc regnum dominando tu possides ut mater filii.

Quapropter te rogitamus ut pro nostris sceleribus.

⁵⁰ Sakr. tyn. s. 58, 353; mszał gn. s. 159.

⁵¹ Sakr. tyn. s. 58—59.

⁵² Sakr. tyn. s. 64, mszał gn. s. 170.

⁵³ Sakr. tyn. s. 64—65.

⁵⁴ Mszał gn. s. 36—37. Introit: Vultum tuum, Psalm: Eructavit, gradual: Diffusa est gratia, werset: Propter veritatem, ofertorium: Offerentur regi virgines postea, werset: Eructavit cor meum, komuniam: Simile est regnum celorum homini negociatori... eam.

Tuum interpelles natum qui negare nil tibi uult.
 Fac ut per ipsius benignitatem et tua merita.
 Omnium det nobis in ista uita Scelerum VENIAM.
 Vt te intercedente. Christoque donante.
 Actus malos et prauos uitare possimus.
 Et presentem uitam in laude DEI
 Valeamus ultra semper ducere
 Postquam huius finem uitam BEATAM.
 Gaudentes mereamur tunc possidere.
 Tu nos sancta theotocos gloriose trinitati commenda.
 Cui est in una deitate honor potestas et MAIESTAS.
 Gloria et laus omnia PER SECULA.⁵⁵

W tejże mszy, według najstarszego ewangeliarza gnieźnieńskiego śpiewano ewangelię (Mt XXV, 1—13) o dziesięciu pannach, podkreślając tym samym roztropność Maryi.⁵⁶ Wreszcie sekreta i komplenda własne w formularzu mszału gnieźnieńskiego opierały się zgodnie na trzech motywach czci maryjnej: świętości, dziewictwie i wstawiennictwie.

Sacrificia tibi domine in beatę Marię semper uirginis honore deferentes quaesumus ut eius intercessione mereamur fieri tibi hostia acceptabilis.

Sacramenti celestis perceptio nos quaesumus domine ab omnibus peccatis purificet. et beata Maria semper uirgine intercedente ad eternę felicitatis dona optinenda dignos efficiat.⁵⁷

W sakramentarzu tynieckim znajdują się jeszcze cztery modlitwy o św. Maryi, nie związane wyraźnie z żadnym świętem lub określonym rodzajem kultu maryjnego. Pierwsza z nich, znana do dziś (*Concede*), będzie omówiona niżej, trzy następne na tym miejscu. Pierwsza z nich zawiera motywy świętości, wieczystego dziewictwa i wstawiennictwa Maryi. Środkowa i ostatnia do tych samych motywów dołączają macierzyństwo Boże.

Omnipotens deus famulos tuos dextera potentię a cunctis protege periculis. et beata maria semper uirgine intercedente. fac eos praesenti gaudere prosperitate et futura.

Porrige nobis deus dexteram tuam. et per intercessionem beatę et gloriozę semperque uirginis dei genitricis mariae. auxilium nobis supernę uirtutis impende.

Beatę et gloriozę semperque uirginis dei genitricis mariae. nos domine quaesumus merita prosequantur. et tuam nobis indulgentiam semper implorent.⁵⁸

Zarówno w sakramentarzu tynieckim jak i w mszale gnieźnieńskim jest msza wotywna o N.M.P., z tym iż drugie źródło zaznacza przeznaczenie formularza na soboty. Oracja w obu kodeksach jest tożsama ze wspomnianą co dopiero modlitwą *Concede*, dzisiaj w mszy wspólnej na uroczystości Maryi. Zawiera się w niej kult Maryi jako świętej, wie-

⁵⁵ Mszał gn. s. 135; por. U. Chevalier, jw. Nr 1764.

⁵⁶ Ewangeliarz gn. (Ms 1) s. 268—269.

⁵⁷ Mszał gn. s. 170.

⁵⁸ Sakr. tyn. s. 417—419.

czystej dziewicy i wstawienniczki.⁵⁹ Sekreta w obu źródłach tożsama z dzisiejszą w wymienionym formularzu wspólnym, wykazuje te same motywy czci maryjnej.⁶⁰ Komplenda natomiast, która w mszale gnieźnieńskim ma brzmienie tożsame z dzisiejszym z tejże mszy wspólnej, zawierając te same co oracja i sekreta motywy kultu wszechwysławienia, w sakramentarzu tyńieckim różni się brakiem wyraźnej wzmianki o Maryi jako świętej i zawsze dziewicy. Stąd jeden tylko znaleźć tam można motyw czci maryjnej: opiekę nad nami.

Sumpsimus domine salutis nostrae subsidiis, da quaesumus eius patrocinii nos ubique protegi; in cuius ueneratione hęc tuae obtulimus maiestati.⁶¹

Według mszału gnieźnieńskiego, czyli *misale plenarium*, w mszy sobotniej o NMP czytano epistołę (Eccli XXIV, 23—28) znaną do niedawna z wigilii Niepokalanego Poczęcia, i ewangelię (Lc XI, 27—28) zawierającą pochwałę macierzyństwa Maryi, do dziś występującą w sobotnich mszach maryjnych.⁶²

Jeszcze jeden ślad czci maryjnej, typowy dla ewangeliarzy, należy tu odnotować, a mianowicie wzmianki o Maryi w krótkich streszczeniach poprzedzających poszczególne ewangelie synoptyczne; w streszczeniu Ewangelii św. Jana takiej wzmianki brak. Mieszczą się w nich główne zdarzenia z życia Maryi, zapisane przez ewangelistów: Mateusza:

Natiuitas christi. Magi cum muneribus ueniunt. et ioseph ab angelo per uisum admonitus cum puero et matre eius in egyptum fugit ... matrem et fratres spernit.⁶³

Marka:

De matre et fratribus eius.⁶⁴

i Łukasza:

Maria quoque de spiritu sancto cum concepisset salutauit elysabeth. Elysa-beth salutata prophetauit et peperit ... Posteaquam peperit maria ihesum infantem in presepio posuit.⁶⁵

Na pierwszy plan wysuwa się macierzyństwo Maryi, dziewictwo pośrednio zaznaczone jest w streszczeniu Ewangelii św. Łukasza.

KULT MATKI BOSKIEJ W BŁOGOSŁAWIENSTWACH

W średniowiecznej mszy pontyfikalnej biskup udzielał wiernym błogosławieństwa po *Pater noster*, odmawiając nad ludem formuły złożone z trzech modlitw, zmiennych zależnie od uroczystości. Zbiory tych modlitw w postaci osobnych ksiąg liturgicznych nosiły nazwę benedyk-

⁵⁹ Sakr. tyn. s. 417—418 i 439; mszał gn. s. 337.

⁶⁰ Sekreta: Tua domine, propitiatione, sakr. tyn. s. 440, mszał gn. s. 337.

⁶¹ Mszał gn. s. 337, sakr. tyn. s. 440.

⁶² Mszał gn. s. 473.

⁶³ Ewangeliarz płocki k. 5 v—6, ewang. Anastazji k. 4 v.

⁶⁴ Ewang. płocki k. 75.

⁶⁵ Tamże k. 107 v.

cjonatów. W Polsce dochowały się do dni naszych tylko dwie takie księgi. Obie zawierają bogaty materiał maryjny, stąd muszą być omówione.

Benedykcjonał krakowski powstał z końcem XI lub na samym początku XII wieku w szkole ratyzbońskiej, zasadniczo pisany ręką jednego pisarza; kilka kart końcowych zdradza inną, ale współczesną i należącą do tego samego środowiska rękę. Jest to zapewne jeden z trzech benedykcjonałów wyliczonych w spisie skarbcza katedry krakowskiej z 1110 roku. Szybkie dotarcie do Krakowa nie świadczy jednak za tym, że sporządzono go na specjalne zamówienie. Że tak nie było, dowodzi niekrakowski zestaw świąt kalendarza kościelnego. Kodeks znajduje się dziś w krakowskiej bibliotece kapitulnej (Ms 20—40).⁶⁶

Benedykcjonał wrocławski, zwany także mniej właściwie pontyfikałem, pochodzi z wieków XI i XII, wykonany zapewne w archidiecezji salzburskiej.⁶⁷ Do Wrocławia mógł się dostać w latach 1268—1270 gdy diecezją administrował arcybiskup Salzburga.⁶⁸ Kodeks przetrwał szczęśliwie wojnę i znajduje się w bibliotece kapitulnej wrocławskiej (Ms 149, dawniej Ms 150). Ks. Biskup W. Urban przygotował w maszynopisie tekst zabytku do krytycznego wydania.

Ponieważ oba benedykcjonały mają za podstawę układ kalendarza liturgicznego, stosowne będzie omówienie błogosławieństw w kolejności głównych świąt Matki Boskiej, z dodaniem uzupełnień na końcu. Porównanie obu kodeksów wykazuje, iż krakowski jest dużo obszerniejszy od wrocławskiego. Nic dziwnego, skoro zawiera błogosławieństwa na sam dzień, na wigilię, na dni oktawalne i wśród oktawy nawet. Bogactwo treści i dawność benedykcjonału krakowskiego każą obrać go jako podstawę do porównań.

Oczyszczenie NMP.

Biskupi udzielali błogosławieństwa w wigilię, sam dzień święta i w oktawę, używając osobnych formuł. Błogosławieństwo w sam dzień świąteczny nie posiadało charakteru maryjnego w obu kodeksach. Natomiast znane z kodeksu krakowskiego błogosławieństwo wigilijne zawierało kult dziewicy i matki Bożej, a oktawalne cześć macierzyństwa Bożego i pośrednictwa łask z darem wytrwania włącznie.

OMNIPOTENS DEUS QUI FILIUM SUVM DE uirgine matre natum legali munere uoluit presentari in templum. mentis uestre possideat habitaculum. Amen...

⁶⁶ W. Semkowicz, jw. s. 314—316; J. Polkowski: Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej. *Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce* III (1884) 39; J. Fijałek: Księgi liturgiczne oraz święta i święci katedry krakowskiej z początku wieku XII-go. *Nova Polonia Sacra* I (1928) 351—364.

⁶⁷ W. Semkowicz, jw. s. 180; Ks. Bp W. Urban: Najstarszy benedykcjonał w bibliotece kapitulnej we Wrocławiu, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* XIII (1960) 303—320.

⁶⁸ T. Silnicki: Dzieje i ustrój Kościoła Katolickiego na Śląsku do końca wieku XIV. Warszawa 1953 s. 328, nota 3.

Ut quę uirgo genuit et post partum uirgo permansit. cum eodem unico dei filio ex eius utero incarnato. deposita carnis sarcina uos perducatur ad ea loca. ubi non sunt dolor et tristitia. Amen. Quod ipse praestare (dignetur).

GLORIOSA GENITRICIS DEI MARIE, intercessio. uos suo tueri dignetur patrocinio. Amen.

Ut inter mundi huius aduersa. inimicorum omnia uitare quaeamus machinamenta. Amen.

Et post huius uite decursum ad mansurum ueniatis feliciter regnum. Amen. Quod ipse...⁶⁹

Zwiastowanie NMP.

W obu benedykcyjonałach ma błogosławieństwa na sam dzień, bez śladu wigilii i oktawy. Każda formuła różni się całkowicie od drugiej. Krakowski kodeks zawiera cztery wersje do wyboru. Pierwsza czci Maryję z tytułu zwiastowania anielskiego jako świętą, dziewicę — matkę Boga i pośredniczkę.

DEUS QUI HODIERNA DIE ANGELO ANNUNTIANTE et operatione sancti spiritus naturam nostram in utero sanctissime uirginis Marie dignatus est assumere. eiusdem beatissimę genitricis suę suffragantibus meritis uos in sortem filiorum dei dignetur transferre. Amen....⁷⁰

Druga, obok faktu zwiastowania zawiera motywy dziewictwa i macierzyństwa względem Odkupiciela.

DOMINE DEUS QUI CUM TE NON CAPIANT cęli dignatus es in templo uteri uirginalis includi ut mater integra haberet et fructum de spiritu et incorruptionem de partu. da huic plebi angelum custodem. qui hodie filium marie te nasciturum predixit perpetim regnantem. Amen.

Sanctificet gregem tuam illa benedictio. quę sine semine humano te redemptorem uirginis formauit in utero. Amen. ...⁷¹

Trzecia wiąże ze zwiastowaniem cześć Maryi jako świętej, dziewicy i matki.

REPLEAT UOS DIUINE PROUIDENTIE benedictio. quę christi ihesu natiuitatem nunciari uoluit ab angelo. et eum sine semine humano uirginis formauit in utero. Amen.

Quatinus ita lętemini in huius uite curriculo. sicut beata Maria uirgo gloriari meruit de filio. Amen. ...⁷²

Czwarta łączy motyw macierzyństwa Bożego z Odkupieniem, stwierdzając na końcu, iż dziewictwo Maryi walczącej z szatanem oczyściło przez wcielenie Słowa rodzaj ludzki ze zmyły Ewy ułomnej, ulegającej szatanowi. Wyrażna tu antyteza Ewy i Maryi, wyraźne powiązanie Maryi z Odkupieniem ludzkości, wyraźne stwierdzenie świętości tej, która walczy z szatanem. A czy nie można tu dopatrzeć się ukrytego nurtu wiary w wolność od grzechu pierworodnego?

⁶⁹ Bened. krak. k. 19 v — 21 v.

⁷⁰ Tamże, k. 28 v.

⁷¹ Tamże, k. 29—29 v.

⁷² Tamże, k. 29 v.

CHRISTUS DEI FILIUS QUI PRO SALVANDIS hominibus conceptus est de Maria. suę uos incarnationis doceat celebrare mysteria. Amen. ...

Quatinus genus nostrum quod per antiquum hostem eue contaminauit fragilitas. per incarnatum uerbum Marię repugnantis emundet uirginitas. Amen. Quod ipse.⁷³

W benedykcyjne wrocławskim jedno tylko, jak zawsze trzyczęściowe, błogosławieństwo czci zwiastowanie, dziewictwo i macierzyństwo Boże.

Dominus ihesus christus qui in seculorum fine processit ex uirgine. cor uestrum uirginitatis corona clarificet incorrupte. Amen.

Utqui nunciante angelo uirginis ingressus est uterum. eius nos misterii et instruat et muniat sacramentum. Amen.

Quique hodie uirginis conceptionem deuotissime celebratis. ad natiuitatem nostri redemptoris exultantibus animis. et mundo corde perueniatis. Amen. Quod ipse.⁷⁴

W niebowzięcie NMP.

W benedykcyjne wrocławskim ma jedyne błogosławieństwo na samo święto, w krakowskim natomiast jedno na wigilię, dwa na święto, cztery wśród oktawy, trzy na samą oktawę, w tym jedno tożsame z czwartym błogosławieństwem wśród oktawy. razem dziewięć, oczywiście trzyczęściowych. Widoczny tu dowód, iż Wniebowzięcie było główną uroczystością maryjną na przełomie wieku XI i XII.

Błogosławieństwo wigilijne w pierwszej i drugiej części czci świętą Maryję z tytułu macierzyństwa Bożego i pośrednictwa łaski.

OBTINEAT HUIC FAMILIE TVE quaesumus domine coęterni tibi filii genitrix Maria omnium peccatorum ueniam. cuius sollempnitatem deuotis preuenit obsequiis uenerandam. Amen.

Dignare super eam gratię tuę illa intercedente lumen effundere. quam ad concipiendvm uerbum tuum spiritu sancto dignatus es obumbrare. Amen. ...⁷⁵

Pierwsze z świątecznych błogosławieństw osnute jest na motywach świętości, wieczystego dziewictwa, macierzyństwa Bożego, wniebowzięcia i królewskiej godności Maryi.

DEUS QUI HODIERNE FESTIUITATIS DIEM BEATE, Marię semper uirginis assumptione dedicauit. tribuat uobis ueniam supplicantibus; et peccatorum nostrorum uincula diluat. et nos ab omni prauitate defendat. Amen.

Et qui eius uirginalem uterum inhabitare dignatus est. suę uos benedictionis dono repleat. et dignum sibi habitaculum efficiat. Amen.

Quique eam hac die in cęlum assumptam cęlestis militię fecit reginam. ipse uobis deposita sarcina carnis. aperiat portam regni cęlestis. Amen. Quod ipse.⁷⁶

Drugie błogosławieństwo świąteczne zawiera obok kultu świętości, macierzyństwa Bożego, wniebowzięcia, pośrednictwa, dziewictwa i god-

⁷³ Tamże.

⁷⁴ Bened. wrocł., k. 55 v.

⁷⁵ Bened. krak., k. 96—96 v.

⁷⁶ Tamże, k. 96 v—97.

ności królewskiej, także cześć dla tej, która bramę niebios nam otworzyła przez zrodzenie jedyne Syna Bożego.

OMNIPOTENS DEUS QUI BEATISSIMĘ, dei genitricis Marię gloriosam assumptionem dignis officiis annuali festo uobis reddit honorandam. eius uos faciat amare et sentire specialis meriti singularem gratiam. Amen.

Quique eam castitatis pro uoto cęlestis militię fecit reginam. eo uos benedictionis dono repleat. quod in eius uirginali utero factus homo confirmabat. Amen.

Quatinus eius pia supplantatione fideliter commendati. deposita carnis sercina portam paradysi introduci mereamini. quam hęc uobis aperuit natiuitate unigeniti filii dei. Quod ipse.⁷⁷

Pierwsze z błogosławieństw wśród oktawy zawierało cześć Maryi jako Oblubienicy Boga Ojca, świętej dziewicy, wniebowziętej, królowej niebios, pośredniczki daru wytrwania, tej, której macierzyństwo odegrało rolę w Odkupieniu.

OMNIPOTENS PATER. QUI SPONSAM suam beatam uirginem Mariam in superos assumptam. cęlorum fecit reginam. illius obtentu paradysi uobis aperiat portam. Amen.

Benedictionisque perpetue uos filios constituat. quos per huius sanctissimę uirginis partum ad hanc hęreditatem inuitabat. Amen.

Concedatque uobis ut huius sacratissimę uirginis annuam assumptionem dignissime celebrantes. eius precatu cum omnibus sanctis cęternę hęreditatis participes fiatis. Amen. Quod ipse prestare.⁷⁸

Drugie ogranicza się do czci Maryi pod kątem świętości, dziewictwa, macierzyństwa Bożego i wniebowzięcia.

OMNIPOTENS DEUS QUI BEATĘ VIRGINIS Marię aluo singularem sancti spiritus infudit gratiam. faciat uos digne uenerari eius assumptionem gloriosam. Amen.

Repleat uos benedictionis perpetuę gratissimo dono. qui uirginalem eius uterum elegit habitaculum. per spiritus sancti obumbrationem suo unigenito. Amen. ...⁷⁹

Trzecie jest bogatsze w motywy maryjne: świętość, macierzyństwo Boże, wieczyste dziewictwo, wniebowzięcie, pośrednictwo „błogosławieństwa”, wreszcie „otwarcie bram nieba”.

OMNIPOTENS DEUS. QUI VOS SANCTISSIMĘ, dei genitricis et perpetuę uirginis Marię assumptionem sollempni gaudio facit frequentare benedictionem quam per eam mundo dederat. plenius uobis largiendo infundat. Amen.

Quique hanc ante partum et post partum uirginem custodiuit immaculatam uobis tribuat mentis castitatem uoluntariam. Amen.

Quatinus paradysi portam quam per eandem uobis uere creditis apertam, quandoque possitis intrare iocundam. Amen. Quod ipse.⁸⁰

⁷⁷ Tamże, k. 97.

⁷⁸ Tamże, k. 97 v.

⁷⁹ Tamże, k. 97 v.

⁸⁰ Tamże, k. 98.

Czwarte i ostatnie, tożsame z drugim na dzień oktawalny, czciło świętość, dziewictwo, macierzyństwo Boże, pośrednictwo łaski przebaczenia win, wniebowzięcie.

DEUS OMNIVM SCRUTATOR CORDIVM non respiciens personam hominum. qui beatę uirginis Marię uoluit habitare in utero. et per eius partum innotescere mundo. asstanti dignetur benedicere populo. Amen.

Et per gloriosam intercessionis eius fideiussionem. hic percipere mereamini delictorum remissionem. Amen.

Quatinus omnes qui iocunda assumptionis eius sollempnia concurritis. et deuotis mentibus celebratis. in illam quę in cęlis est patriam assumi ualeatis. Amen.⁸¹

Pierwsza formuła błogosławieństwa biskupiego na dzień oktawalny jest tożsama z błogosławieństwem na święto w zbiorze wrocławskim i łączy następujące motywy kultu Maryi wniebowziętej: świętość, dziewictwo, macierzyństwo jako przyczynę odkupienia ludzkości, pośrednictwo.

DEUS QVI PER BEATĘ MARIĘ VIRGINIS partum genus humanum dignatus est redimere. sua uos dignetur benedictione locupletare. Amen.

Eiusque semper et ubique patrocina sentiatis, ex cuius intemerato utero auctorem uitę suscipere merulistis. Amen.

Ut qui eiusdem genitricis dei et perpetuę uirginis iterato festiuitatem deuote celebratis. spiritualium gaudiorum et ęternorum premiorum uobiscum (dona) reportetis. Amen. Quod ipse.⁸²

Drugie z kolei błogosławieństwo, jako tożsame z czwartym wśród oktawy, zostało już omówione wyżej. Trzecia i ostatnia formuła na oktawę święta wyraźnie skoncentrowana jest na motywie wniebowzięcia, ubocznie dotykając wieczystego dziewictwa, pośrednictwa, świętości i macierzyństwa względem Pana Jezusa.

PROTEGAT VOS DIUINĘ PIETatis obumbratio. quia sic assumpta est Maria felix et perpetua uirgo. Amen.

Faciat hęc uos secum gaudere in christo. qui assumptionem eius ueneramini festo replicato. Amen.

Quatinus hęc pia uirgo ad ęthereum assumpta thalamum. pro uobis impleret filium suum dominum ihesum. Amen. Quod ipse.⁸³

Narodzenie N. M. P.

W benedykcyjne wrocławskim jest jedno tylko błogosławieństwo na sam dzień święta, tożsame z pierwszą formułą benedykcyjonału krakowskiego. Brzmienie części pierwszej różni się słowami *fide concipiente* zamiast *te nasciturum* od analogicznej części błogosławieństwa drugiego na Zwiastowanie. Część druga jest dosłownie tożsama. W obu tych częściach występuje kult świętej Maryi jako matki Boga, dziewicy przed

⁸¹ Tamże, k. 98—98 v, por. k. 100.

⁸² Tamże, k. 100 i Bened. wrocł. k. 75.

⁸³ Bened. krak. k. 100—100 v.

porodzeniem i w porodzeniu, wyróżnionej zwiastowaniem anielskim, w której łonie ukształtowany został Odkupiciel.⁸⁴ Trzecia część błogosławieństwa, nie mająca pierwowzoru w święcie Zwiastowania, zawiera wyłączenie kult macierzyństwa Bożego Maryi.

Ut te protegente exultent ecclesie. de congregato (hic) populo. sicut Maria meruit gloriari de te filio dei a se carnato. Amen. Quod ipse.⁸⁵

Drugie błogosławieństwo na dzień święta, znane wraz z pozostałymi tylko z kodeksu krakowskiego, wykazuje następujące motywy kultu maryjnego: świętość, wstawiennictwo jednające łaski, macierzyństwo Boże, a przez nie udział w Odkupieniu, wreszcie sam fakt narodzenia się.

BENEDICAT UOS DEUS INTERVENIENTE sancta genitrice sua. ex qua ipse ut uos benedictionis filios faceret secundum carnem natus est. qui est super omnia benedictus in secula. Amen.

Et qui uirgam hanc hodie suscitauit de radice iesse. de qua ipse flos noster ascenderet det uobis super omnia uirgam hanc competenter honorare ut fructum eius suauissimum mereamini ad salutem gustare. Amen.

Quantinus omnes uos qui in natiuitate eiusdem genitricis suę debitę laudis obsequium impenditis. ipsa pro uobis orante septiformis spiritus gratiam mereamini accipere. quem super hunc florem creditis essentialiter quieuisse Amen. Quod ipse.⁸⁶

Błogosławieństwo na dzień wśród oktawy wyraża cześć Maryi jako świętej dziewicy — matki Boga, wspomóżycielki i pośredniczki łaski poprzez swe narodzenie.

DEXTERA DEI OMNIPOTENTIS UOS muniat. quos sacratissimę uirginis Marię ortus iugiter letificat. Amen.

Fiat uobis contra hostem tutamentum eiusdem beatissimę dei genitricis auxilium. Amen.

Quatinus natiuitatis eius quam honore condigno frequentatis. optineat uobis augmentum perpetue pacis. Amen. Quod ipse.⁸⁷

Formuła błogosławieństwa na oktawę święta zbiera motywy: świętości, dziewictwa, narodzenia, pośrednictwa łaski, roli w Odkupieniu, macierzyństwa względem Zbawiciela.

OMNIPOTENS DEVS QVI SANCTISSIMĘ uirginis Marię natiuitatem mundo semper reddit celebrem. uobis ea interpellante ęternam largiatur salutem. Amen.

Concedatque ut quam reuoluto festo honoratis. gaudium ab ea reparatum ęternitatis. in fine seculorum percipiatis. Amen.

⁸⁴ Bened. wrocł. k. 75 v—76; Bened. krak. k. 104, por. tamże k. 29—29 v; różnice gramatyczne tych tekstów zostały pominięte jako nie mające wpływu na ich treść maryjną.

⁸⁵ Bened. krak. k. 104—104 v, Bened. wrocł. k. 76.

⁸⁶ Bened. krak. k. 104 v.

⁸⁷ Tamże, k. 105.

Quatinus eadem mater et uirgo uos in aduersis et prosperis suo commendet filio. de se pro nostra salute incarnato. Amen. Quod ipse.⁸⁸

Inne uroczystości.

Zaskakująca w benedykcjonale z przełomu XI i XII wieku jest formuła błogosławieństwa na uroczystość Poczęcia św. Maryi, Matki Pana. Zaskakująca, gdyż w liturgii mszalnej i brewiarzowej udało się stwierdzić istnienie tego święta w Polsce z całą pewnością dopiero w kodeksach drugiej ćwierci XIV wieku.⁸⁹ Co więcej, w pontyfikalach francuskich pojawia się ta uroczystość dopiero na przełomie XIII/XIV lub na początku XIV wieku,⁹⁰ chociaż samo święto zaczęto tam wprowadzać już w wieku XII. Z drugiej strony jednak trudno zaprzeczyć autentyczności wpisu. Znajduje się on wprawdzie przy końcu kodeksu, wśród tekstów dodanych przez inną rękę i innym inkaustem. Jednak pismo jest tak podobne do reszty księgi, że wytrawny znawca Ks. J. Fijałek wiąże jego pochodzenie z tą samą oficyną, w której wytworzono cały kodeks.⁹¹ Nie pozostaje więc chyba nic innego, jak uznać w tym błogosławieństwie jeden z pierwszych śladów kultu Poczęcia Maryi na kontynencie uropejskim. Maryja czczona jest tu jako święta, Matka Boża, której poczęcie jest błogosławione, bo ludzkości dało odkupienie. Apokryficzna Anna, matka Maryi, nazwana jest napełnioną błogosławieństwem, gdy Maryję w łonie poczęła. Poczęcie Maryi doznawało więc kultu jako ogniwo w łańcuchu przyczyn dzieła Odkupienia. To ujęcie kultu poczęcia Maryi było bardzo rozpowszechnione w liturgii średniowiecznej.⁹²

Couertat nos iugiter ab omni malo dei genitricis Marię beata conceptio, de qua humano generi processit uera salus et perpetua redemptio. Amen.

Veniat quoque super uos illa benedictio, quę matrem eius Annam repleuit, cum hanc in utero concepit. Amen.

Œit uobis gaudium et exaltatio, quia hinc orta est diuinitatis altissimi generatio, quam sanctorum patrum desiderauit iugis oratio. Amen. Quod ipse.⁹³

Pokrewny kultowi poczęcia był kult św. Anny, apokryficznej matki Maryi. W błogosławieństwie na ten dzień mieściła się cześć dla św. Maryi jako dziewicy, w której miał się narodzić Bóg, tym samym związanej ze zbawieniem wszystkich, wspomagającej wiernych, na wieki wywyższonej.

⁸⁸ Tamże, k. 106 v — 107.

⁸⁹ Por.: J. Wojtkowski: Wiara w Niepokalane Poczęcie NMP w Polsce w świetle średniowiecznych zabytków liturgicznych. Lublin 1958 s. 112—113.

⁹⁰ Por.: V. Leroquais: Les pontificaux manuscrits des Bibliothèques publiques de France. Paris 1937, t. I, s. 37, t. II, s. 430.

⁹¹ Por.: J. Fijałek, jw. s. 354.

⁹² Por.: J. Wojtkowski, jw. s. 98—111, 116—118, 121.

⁹³ Tekst według transliteracji J. Fijałka, jw. s. 364, skolacjonowany z oryginałem.

REPLEAT UOS DOMINI SALUatoris gratia. cui complacuit Marię uirginis mater anna. Amen.

Et quia hanc deus elegit de qua generationem suam orini uoluit. benedictionem suam hinc uobis infundat saluberrimam. Amen.

Quatinus hæc mater beata pro salute omnium nata. prosit fidelibus in ęternitate exaltata. Amen. Quod ipse.⁹⁴

Ostatnie dwie zwrotki nie wymieniają imiennie Maryi ani Anny, lecz zaimkami wskazującymi sięgają pierwszej części błogosławieństwa, w której obie te Święte są wspomniane. Stąd trudność przy ocenie, czy chodzi w dalszych strofach o Maryję, czy o św. Annę. Ostatni jednak zwrot wy-daje się stosowniejszy do Maryi niż do jej matki.

Na końcu wreszcie wypada wspomnieć, że w błogosławieństwie na uroczystość św. Józefa, Żywiciela Pańskiego, wymieniona jest również Maryja jako matka Jezusa, ale tylko w pierwszym członie.

OMNIPOTENS PATER QUI PER ANGELUM tuum beato Ioseph cum matre ihesu curam illius gerere iussisti quia hunc tibi fidelem probasti. fac hanc plebem tuam ipsius obędentia erudiri. Amen.⁹⁵

Głębia treści mariologicznej, zamknięta w zwartej i pięknej formie trójczłonowej, dalej całkowita niemal nieznamość ich we współczesnych opracowaniach, usprawiedliwia przytoczenie wszystkich błogosławieństw na uroczystości maryjne.

KULT MATKI BOSKIEJ W SAKRAMENTALIACH.

Liturgię sakramentaliów wieku XI i XII zawiera przede wszystkim *ordinale krakowskie*, rękopis z końca XI lub początku XII wieku, którego obecność w skarbcu katedry krakowskiej już z początkiem wieku XII wydaje się stwierdzać inwentarz z 1110 roku. Zawarte w nim obrzędy, przeznaczone także dla zwykłych kapłanów, przemawiają przeciwko dotychczasowej nazwie: „pontyfikał biskupów krakowskich”. Pochodzenia nie da się ustalić jednoznacznie. Za wykonaniem dla Krakowa przemawia obecność w tekście litanii (a nie w dopisku), świętych Wacława i Wojciecha. Inni święci wymieniani w litanii zdają się wskazywać na leodyjskie (W. Abraham), lub St. Galleńskie (W. Semkowicz) pochodzenie kodeksu. Był on bardzo używany, czego dowodem przynieszczenie kart i uzupełnienia rąk XII wieku. Nie wiadomo jakim sposobem księga ze skarbcza katedralnego przedostała się do Biblioteki Jagiellońskiej. Była w niej już w XVIII w. i znajduje się do dziś (Ms 2057).⁹⁶

⁹⁴ Bened. krak. k. 198 v.

⁹⁵ Tamże, k. 27.

⁹⁶ W. Abraham: *Pontyfikale biskupów krakowskich z XII w. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego P. A. U.*: 66 (1927) 3—29; W. Semkowicz, *iw.* s. 316; J. Fijałek, *iw.* s. 354.

Innym źródłem do poznania liturgii sakramentaliów w Polsce XI i XII wieku są znane już księgi: sakramentarz tyniecki, *missale plenarium* czyli mszał gnieźnieński i benedykcyjonał wrocławski. Wszystkie te kodeksy, jak również ordinałe krakowskie, zawierają obrzęd poświęcenia gromnic w święto Oczyszczenia Maryi. O treści maryjnej w tych formułach zawartej będzie mowa najpierw. Na drugim miejscu analogicznej analizie ulegnie jeden ze „sądów Bożych” ordinału krakowskiego, bo innych śladów kultu maryjnego nie udało się w nim na podstawie opracowań, a bez czytania całego rękopisu, ustalić. — W litanii do Wszystkich Świętych n. p. jest tylko jedno krótkie wezwanie o wstawiennictwo świętej Maryi: *Sancta Maria ora.*⁹⁷

Poświęcenie gromnic.

Najstarsza formuła poświęcenia świec gromniczych, zawarta w sakramentarzu tynieckim ma jedną tylko modlitwę o treści maryjnej, a mianowicie: *Domine Deus, creator caeli e terrae... quos redemisti pretioso sanguine tuo.* Jest ona istotowo tożsama z modlitwą w ordinale krakowskim, a wstępem tylko różni się od modlitwy mszału gnieźnieńskiego i dzisiejszego mszału.⁹⁸ Cześć Maryi obejmuje wstawiennictwo, świętość i Boże macierzyństwo lub, w mszale gnieźnieńskim, zamiast macierzyństwa dziewictwo.

Ordinałe krakowskie ma specjalną prefację na poświęcenie gromnic. Czczy ona macierzyństwo, świętość, pośrednictwo i wstawiennictwo, wieczyste dziewictwo Maryi. Wszystko na tle metafory gwiazdy (Maryia) i światła (Jezus), a więc w sposób stosowny do poświęcenia źródła światła: świecy.

(Vere dignum et iustum est) aequum et salutare. Nos tibi semper et ubique gratias agere. quia per serenissimam ac placidissimam stellam genitricem tuam. cuius sacratissimum nomen per ineffabile et inenarrabile meritum stella maris interpretatur humanum genus illuminare dignatus es. Pro hoc maxime gaudio ouantes. et ideo in nostris manibus. uenerabiliter candelas ferentes. et incessabili uoce. clamantes. ut pro dulcissimo amore. et clementissima intercessione tuę genitricis semper uirginis. nos. indignos sed tamen tuo preciosissimo sanguine redemptos. te eterno ac uero lumine facias clementer perfrui.⁹⁹

W tymże samym ordinale krakowskim znajduje się nieznaną z innych źródeł modlitwa czcząca Maryję jako matkę Boga i dziewicę.

Da quaesumus domine populo tuo inuiolabilem fidei firmitatem. ut qui unigenitum tuum in tua tecum gloria sempiternum in ueritate nostri corporis natum de matre uirgine confitentur. et a praesentibus liberemur aduersis. et mansuris gaudiis inserantur.¹⁰⁰

⁹⁷ Ordinałe krak., k. 6 v.

⁹⁸ Sakr. tyn. s. 76—78; ordinałe krak. k. 94—95; mszał gn. s. 12—13.

⁹⁹ Ordinałe krak. k. 96—96 v.

¹⁰⁰ Tamże, k. 98.

Missale plenarium czyli mszał gnieźnieński przewyższa inne źródła bogactwem rubryk, dokładnie opisujących ryt rzymski w święto Hypapante: litanię, procesję, poświęcenie świec; niestety nie w całości, gdyż tekst urywa się nagle.¹⁰¹ Prócz omówionej wyżej modlitwy znanej z dzisiejszej jeszcze liturgii, formuły poświęcenia gromnic zawierają jeszcze maryjną modlitwę, prefację i antyfonę.

Modlitwa, o którą chodzi, jest maryjna w całości, bo do Maryi skierowana. Czczy ona Maryję jako świętą, matkę Pana, wieczystą dziewicę i wstawienniczkę. Nie różni się od niej istotnie modlitwa przy poświęceniu świec zapisana ręką z XII wieku w benedykcyjnie wrocławskim na uroczystość Oczyszczenia świętej Maryi.

*Sancta Maria mater domini nostri, uirgo perpetua cum omnibus sanctis intercedere digneris pro nobis peccatoribus. ut mereamur ab eo adiuuari et exaudiri. qui in trinitate perfecta uiuit et regnat deus per omnia saecula saeculorum.*¹⁰²

Prefacja jest maryjna tylko zawiązkowo, gdyż w jednym zdaniu czczy zdarzenie ewangeliczne ofiarowania Pana Jezusa w świątyni przez „rodziców”, a więc tym samym przez Matkę Boską. O ile uboższa jest ta prefacja z mszału gnieźnieńskiego od prefacji w ordynale krakowskim, omówionej wyżej.

*(Uere Dignum...) aequum et salutare. Nos tibi deo omnipotenti rerumque creatori laudes assiduas personare... Qui hodierna die unigenitum tuum dominum nostrum ihesum christum lumen eternum a parentibus in templo praesentatum in ulnas suas accepit. ac reuelante spiritu sancto ita prophetando benedixit. Nunc dimittis...*¹⁰³

Mało bogatsza jest antyfona, czcząca również Maryję ofiarującą w świątyni Syna swego Jezusa. Przewyższa prefację jedynie wyraźnym kultem świętości i dziewiczości Maryi.

*Hodie beata uirgo Maria puerum ihesum presentauit in templo et Symeon repletus spiritu sancto accepit eum in ulnas suas et benedixit eum in eternum.*¹⁰⁴

„Są d B o ż y”.

Władysław Abraham, któremu zawdzięczamy opracowanie ordynale krakowskiego, przytoczył w całej rozciągłości te jego teksty, które mają znaczenie dla historii prawa i obyczajów.¹⁰⁵ Ważny dla historii prawa obrzęd błogosławieństwa księcia i konsekracji biskupiej nie zawierały śladów kultu maryjnego. Natomiast teksty do historii obyczajów, obejmujące trzy różne ordalia: próbę żelaza, wrzącej i zimnej wody, oraz chleba i sera, zawierały w ostatniej z prób egzorcyzm wspominający

¹⁰¹ Mszał gn. s. 9—16.

¹⁰² Tamże s. 11; por.: bened. wrocł. s. 100 v.

¹⁰³ Mszał gn. s. 15.

¹⁰⁴ Tamże, s. 16.

¹⁰⁵ W. A b r a h a m, jw. s. 13—29.

o Maryi, jako dziewiczej matce Bożej, za sprawą Ducha Świętego i za Zwiastowaniem anielskim.

*Exorciso te maledicte inmundissime draco. et serpens noxius per uerbum ueritatis, per dominum omnipotentem et Iesum Christum nazarenum, agnum immaculatum de altissimis missum, de spiritu sancto conceptum ex maria uirgine natum, quem gabriel adnuntiauit uenturum, quem cum uidisset iohannes, clamauit uoce magna dicens: hic est filius dei uiui, ut nullo modo dimittas communicare de pane uel caseo isto eos, qui hęc furta quę litteris adnotauimus admiserunt et qui de hoc crimine nescii sunt manducent et qui conscii esse uidentur statim tremebundi euomant.*¹⁰⁶

UWAGI O MODLITWIE CHÓROWEJ

W mszale gnieźnieńskim krótka wzmianka rubrycystyczna wskazuje, iż w święto Oczyszczenia św. Maryi czytano Pieśń nad Pieśniami, czyli homilie przypadające na ten dzień.¹⁰⁷

Archiwum archidiecezjalne w Poznaniu posiada cudem ocalony od zagłady w pożarze, który przed wiekami strawił stare księgi liturgiczne tamtejszej katedry, kodeks homilii św. Grzegorza Wielkiego z XI i XII wieku, uzupełniany w miejsce ubytków ręką XIV-o wieczną. Jedyna ta znana nam księga z tego okresu służąca do modlitwy chórowej nie zawiera ani jednej homilii na jakiegokolwiek święto maryjne. Brak więc podstawy źródłowej do osobnego rozdziału, poświęconego początkom kultu maryjnego w godzinach kanonicznych na terenie Polski.

Ponieważ jednak w omówionym homiliarzu poznańskim znajduje się homilia na uroczystość Siedmiu Braci Męczenników (10 VII) synów św. Felicjy, oparta na perykopie Mt XII, 46—50, występująca w *Brewiarzu Rzymskim* do 25 VII 1960 roku, krótko wypada scharakteryzować jej treść maryjną. Jest ona bardzo uboga, obejmuje bowiem jedynie macierzyństwo Maryi, zresztą wykładając w zastosowaniu do św. Felicjy myśl Pana Jezusa, kto jest Jego matką, siostrą i bratem.¹⁰⁸

Liturgiczny kult Maryi przeanalizowany powyżej w swych śladach, które doczekały w Polsce dnia dzisiejszego, nie wyczerpuje całości kultu maryjnego pierwszych wieków chrześcijaństwa polskiego. Był on bez wątpienia najważniejszym, lecz nie jedynym, kultem maryjnym. Drugi nurt tego kultu płynął torem bardziej prywatnym, lecz nie mniej uwagi godnym.

¹⁰⁶ Ordinale krak. k. 91—91 v; W. Abraham, *iw.* s. 28.

¹⁰⁷ Mszał gn. s. 9: „In purificatione sanctę Marię leguntur cantica canticorum. siue omelię ad ipsum diem pertinentes”.

¹⁰⁸ Ms 31, k. 6 v — 9.

KULT MATKI BOSKIEJ W KONFERENCJACH MONASTYCZNYCH

Jednym z nurtów pobożności maryjnej pozaliturgicznej w wiekach średnich były konferencje monastyczne. Szczęśliwie dochował się do naszych czasów tom konferencji monastycznych na czas postów. Jest to rękopis biblioteki kapitulnej w Krakowie (Ms 43). Powstał on w końcu wieku VIII, pisany pod dyktando, jak wynika z błędów wskazujących na przesłyszenie się pisarza. Pismo przedkarolińskie nosi charakter francuski z cechami wyspiarskimi i wystrojem irlandzkim. Jest ono typowe dla grupy irlandzkiej osiadłej we Francji VIII wieku. Treść mogła powstać przed połową wieku VIII, pół wieku przed sporządzeniem kodeksu krakowskiego. Wskazuje na to (terminus ad quem) 36.5 dniowy okres Wielkiego Postu, zastępowany od początku wieku VIII stopniowo praktyką obecną, 40-o dniową, a także (terminus a quo) znajomość komentarza św. Bedy Czcigodnego na Ewangelię Łukasza.

Bliższych danych o miejscu powstania badanego kodeksu dostarcza napis na k. 3, obszerny, dziesięcioliniowy, lecz umyślnie zatarty tak by można było odczytać jedynie słowa: „ARON EPS XV”. Biskup o tym imieniu, wskazującym na mnichów szkockich chętnie nadających imiona biblijne, był we Francji w tym okresie tylko jeden. Wiadomo o nim, że towarzyszył Karolowi Wielkiemu do Rzymu w roku 800, że rządził diecezją w Auxerre. Blisko tej miejscowości około 725 roku ufundowano hospicjum dla Bretonów. — A więc odpis krakowski mógł powstać w ośrodku celtyckim diecezji w Auxerre. Wspomniana inskrypcja dotyczy tamtejszego biskupa Aarona.

Na sposób, w jaki kodeks dostał się do Polski, może wskazywać umyślnie zatarcie napisu z pozostawieniem imienia biskupa Aarona. Tak zredukowany napis mógł się odnosić do biskupa krakowskiego tegoż imienia (1044—1059), zapewne Szkota, który przybył z benedyktami do Polski odnowić Kościół po reakcji pogańskiej. Może z nim księga przywędrowała, by po roku 1110 a przed końcem wieku XV dostać się (z Tyńca, którego Aaron był pierwszym opatem?) do biblioteki kapitulnej.¹⁰⁹

Mimo iż konferencje zasadniczo przeznaczone były na okresy postne, a nie na święta Maryi, to jednak wykazują cześć maryjną nawet w tych urywkach, które przykładowo przytoczył P. David. Poszukiwania w samym kodeksie, w miejscach treścią cytatów biblijnych związanych z osobą Maryi, pozostały bez rezultatu. Oba przytoczenia urywków maryjnych Pisma św. pozbawione są rozwinięcia myśli maryjnej, świadczą

¹⁰⁹ Por.: W. Semkowicz, jw. s. 294—296; P. David: Un recueil de conférences monastiques irlandaises du VIII^e siècle. Notes sur le manuscrit 43 de la Bibliothèque du Chapitre de Cracovie. *Revue Benedictine* 49 (1937) 62—89.

tylko słowami Ewangelii o macierzyństwie Maryi z okazji pokłonu Mędrców i obecności w Kanie.¹¹⁰

Już na pierwszych kartach księgi widnieje zaklęcie przeciw złym czasom, piorunom i gradom, dwukrotnie wymieniające Maryję jako dziewiczą matkę Syna Bożego — słowami zaczerpniętymi z Symbolu Apostolskiego.

*Gloria a dextris tuis super nominandas fines nostras illa. Adjuro vos angelis tartarucis et angelis sathane qui grandinem et tempestatem prebere voluisti, per omne nomen et regnum Dei, per Jhesum Christum Filium eius unicum Dominum nostrum qui conceptus est de Spiritu sancto natus ex Maria virgine, passus ... Neque dicitis quia nemo vobis contradixisset et contradicerat. Contradicit vobis Deus Pater omnipotens, contradicit vobis Christus Filius Dei qui conceptus est de Spiritu sancto natus ex Maria virgine. Contradicit vobis...*¹¹¹

W konferencji o Mt IV, 18 na okres Epifanii wspomniane jest znane z Ewangelii oddanie Maryi św. Janowi w opiekę. Podkreślone zostało macierzystwo Boże Maryi i dziewictwo tak Maryi jak i Jana.

*...(e)idem commendavit dominus matrem suam ut virgo adjuvaret virginem.*¹¹²

Konferencja o Mt XXVIII podaje trzy racje, dla których ewangelisci więcej mówią o św. Marii Magdalenie niż o Matce Bożej, która ukazana jest tutaj w swym dziewiczym macierzyństwie Bożym i w swej obecności przy ukrzyżowaniu — jednak bez łyzy.

Plus commemorant evangeliste de Maria Magdalene quam de Maria mater Domini. Et hoc erat conveniens quia nemo habuit laborem de passione Domini quomodo Maria Magdalene... Mater Domini non sic habuit laborem de suo filio quia illa habuit trea que alia mater non habuit; habuit conceptione sine peccato, habuit partum sine dolore, et habuit suum filium crucifixum sine luctum.

Et alio modo dicunt tractatores quare plus commemorant de Maria Magdalene quam de matrem Domini. Quando cessaverunt opera carnalia Domino nostro, mater carnalis non dicitur. Nolebat Maria lugere filium suum quia sapiebat per Spiritum Sanctum quia impleverat illum filium suum regnaturum in celestibus post lavorem hujus vite.

*Et de altera causa iterum dicunt tractatores quare plus commemorant de Maria Magdalene, quia plus significat ad sensum quam mater Domini: Mater Domini significat sinagoga Judeorum; Maria autem Magdalene significat ecclesiam gentium...*¹¹³

I raz jeszcze, w króciutkich „traktatach ewangelicznych” czyli związanych wyjaśnieniach alegoryczno-moralnych o urywkach (capitula) ewan-

¹¹⁰ K. 22 a (konferencja o Epifanii): „Et inuenerunt infantem cum maria matre suam” (Mt II, 11). K. 101 a („Tractatus evangeliorum”) „Et erat ibi mater ihesus” (Io II, 1). — Rozwinięcie wskazuje, że trzy stągwie po trzy wiadra wyobrażają żyjących w czystości, a trzy stągwie po dwa wiadra, żyjących w małżeństwie.

¹¹¹ K. 1 i 2 v; P. David, jw. s. 64—65.

¹¹² K. 24—28; P. David, jw. s. 74.

¹¹³ K. 63; P. David, jw. s. 80.

gelii, przedstawiona jest Maryja, dana Janowi za matkę (duchową, choć tego wyraźnie nie powiedziano).

Johannes sanctissimus evangelista fuit... Ipse est cum requirent apostoli quisnam eorum major esset quem tenuit Dominus dicens: quiscumque non fuerit hic cethera. Ipse est qui super pectus Domini recubuit quem pre cetheris diligebat ihesus; huic et Maria matrem eius tradebat.¹¹⁴

KULT MATKI BOSKIEJ W POBOŻNOŚCI PRYWATNEJ.

Za podstawę źródłową służy „modlitewnik Gertrudy” ze słynnego kodeksu w Cividale, jedyny znany zabytek pobożności prywatnej XI w. mający związek z Polską.¹¹⁵

Zrąb kodeksu (k. 15-208) stanowi psalterz chórowy katedry trewirskiej, sporządzony za czasów arcybiskupa Egberta (984—993) przez pisarza Ruodprechta, zapewne w klasztorze Reichenau. Również dodane po psalterzu (k. 209—232) rękami z przełomu X/XI w. modlitwy powstały zapewne w Trewirze. Najmłodsza część kodeksu (k. 1—15 i przedłużenie w postaci marginaliów aż do k. 232) to kalendarz i zbiór modlitw Gertrudy, matki Piotra, z drugiej połowy XI wieku, ozdobiony pięcioma współczesnymi miniaturami bizantyńskimi.

H. V. Sauerland opierając się na imieniu Jaropełk, widniejącym na miniaturze pierwszej, przedstawiającej ruską parę książęcą i korzącą się przed św. Piotrem postać w koronie, wysunął hipotezę, iż modlitewnik powstał na dworze matki księcia Jaropełka († 1087), a żony Wielkiego Księcia Kijowskiego Izaśława-Dymitra († 1078), córki Miecysława II i Ryczezy Lotaryńskiej. Stanowisko krytyczne wobec tej hipotezy zajął W. Abraham w recenzji pracy Sauerlanda i Haseloffa, wskazując na razury imion w modlitwach czyli przeróbki i przystosowania modlitw cudzych, następnie na to, iż Jaropełk nie był nigdy jedynakiem, skoro przeżył go starszy brat Świętopełk, wreszcie minatury nie muszą być oryginalnym dziełem sztuki ruskiej, co twierdził Haseloff, skoro on sam osłabia swą tezę widząc pewne cechy zachodniego naśladownictwa sztuki bizantyńskiej.¹¹⁶

Dalsza dyskusja naukowa, której domagał się W. Abraham, poszła jednak zdecydowanie po linii hipotezy Sauerlanda. Przyjęli ją i rozbudowali: St. Kętrzyński, W. Semkowicz, Z. Kozłowska-Budkowa. Przyj-

¹¹⁴ K. 100 b; P. David, jw. s. 66—67.

¹¹⁵ Muzeum w Cividale (Północne Włochy), Codici sacri Nr 6, dawniej biblioteka kapitulna w Cividale Nr 136. — Opis: Mazzatinti: Inventarii dei Manoscritti delle biblioteche d'Italia. t. 3. Forli 1893, s. 164—165.

¹¹⁶ H. V. Sauerland, A. Haseloff: Das Psalter Erzbischofs Egberts von Trier codex Gertrudianus in Cividale. Trier 1901 s. 212 + 5 nlb + 62 tablice. Rec.: W. Abraham, *Kwartalnik Historyczny* XVI (1902) 90—101.

mują ją Ks. W. Meysztowicz i K. Górski.¹¹⁷ W świetle ich wypowiedzi losy modlitewnika Gertrudy przedstawiają się następująco:

Psalterz Egberta, nabyty lub zdobyty przez palatyna Ezzona, mogła przywieźć do Polski w roku 1013 jego córka Rycheza. Jej córka, otrzymawszy psalterz od matki, powiozła go ze sobą na Ruś, zawierając w roku 1043 małżeństwo z Izasławem. W czasie pierwszego wygnania z Kijowa (1068—1069) powstał zapewne kalendarz i zapiski w nim Polski dotyczące, a w czasie drugiego wygnania w latach 1078—1087, czyli między śmiercią Izasława a śmiercią Jaropełka, modlitwy i zdobiące je miniatury.

Po śmierci księżny Izasławowej (4 I 1108 r.) kodeks mógł wrócić do Polski w wianie jednej z księżniczek ruskich wychodzących na przełomie XI/XII wieku za mąż za Piastów. Z rąk Salomei hrabianki Berg, wdowy po Bolesławie Krzywoustym, miała otrzymać księgę ich córka, Księżniczka polska Gertruda, benedyktyńska w klasztorze wirtemburskim Zwiefalten (ok. 1138 r.). Tu wpisano do kalendarza nekrologia zmarłych z rodziny Salomei: hrabiów Berg i Vohburg-Giengen.

Po śmierci Gertrudy (7 V 1160) kodeks przeszedł zapewne na własność jej wujenki, żony Diepolda hrabiego Berg: Gizeli Andechs (stąd nekrologia rodziny Andechsów). Ta przekazała go bratanicy, Gertrudzie królowej węgierskiej, żonie Andrzeja II a siostrze św. Jadwigi Śląskiej. Po matce odziedziczyła psalterz św. Elżbieta Turynگیjska, królowa węgierska, i przekazała rękopis kapitule w Cividale w roku 1229, o czym świadczy zapiska na k. 8, pochodząca dopiero z przełomu XV/XVI wieku.

Dzieje modlitewnika Gertrudy odtworzone z dużym artyzmem przez mistrzów historii polskiej, są jednak w dużej mierze hipotetyczne. Hipotezą jest przejście kodeksu z Trewiru do Polski, identyfikacja księżny Izasławowej z Gertrudą i Jaropełka z Piotrem-jedynakiem, powrót kodeksu z Rusi do Polski i droga z Polski do Zwiefalten, a stamtąd do rąk św. Elżbiety.

Zarówno Ks. W. Meysztowicz jak i K. Górski widzą w Gertrudzie autorkę modlitewnika, a pierwszy także i pisarkę. Słuszniejsze jest ostrożne stanowisko Z. Kozłowskiej-Budkowej, która pręcej zgodziłaby się widzieć w Gertrudzie autorkę jednych a kompilatorkę drugich tekstów, niż pisarkę całości, bo pisarz najwyraźniej kopiował bezmyślnie i inna bliskoczesna ręka go poprawiała. Niestety wydawca poprawek tych

¹¹⁷ S. Kętrzyński: Gertruda (ok. 1025—1108), *Polski Słownik Biograficzny* VII (1949—1958) 405—406 [streszczenie zaginionej w roku 1944 pracy: *Codex Gertrudianus*]; W. Semkowicz, jw. s. 301—303; Z. Kozłowska-Budkowa, S. Kętrzyński: Gertruda († 1160), *Polski Słownik Biograficzny* VII (1949—1958) 406—407; V. Meysztowicz (wyd.): *Manuscriptum Gertrudae filiae Mesconis II Regis Poloniae Antemurale* II (1955) 103—157. Rec.: Z. Kozłowska-Budkowa, *Nasza Przeszłość* VI (1957) 379—384; K. Górski: *Od religijności do mistyki. Zarys dziejów życia wewnętrznego w Polsce*. Cz. I: 966—1795. Lublin 1962 s. 17—25.

niczym nie wyróżnił od tekstu pierwotnego, a i w innych wypadkach nie liczył się z wymogami ścisłości edytorskiej, co wykazała Z. Kozłowska-Budkowa zestawiając na próbę tekst Nr 21 Meysztowicza z tablicą 47 Sauerlanda-Haseloffa.

Mimo wszystkich tych znaków zapytania i braków modlitewnik Gertrudy zasługuje na przebadanie w swej jedynie dostępnej dla nas formie. Gdyby nawet nie był oryginalnym dziełem Piastówny, siostry Kazimierza Odnowiciela, czyli pierwszorzędnym źródłem do historii prywatnej pobożności maryjnej w Polsce XI wieku, stanowiłby przecież co najmniej cenną podstawę dla dociekań porównawczych, nawet ze swoim nieściśle oddanym tekstem.

Modlitewnikiem Gertrudy zajął się K. Górski charakteryzując ogólnie jego znaczenie i typ pobożności pod kątem dziejów życia wewnętrznego w Polsce. Zajął się także jego modlitwami maryjnymi, cytując dwie z nich w ładnym literackim przekładzie polskim, inne wymieniając krótko. Osiągnięcia te nie czynią jednak zbyt cenną analizy dogmatycznej i historyczno-kultowej, ze względu na odmienny cel i metodę.¹¹⁸

Najpierw krótko zanalizowane zostaną modlitwy wzmiankujące tylko o Maryi. I tak: modlitwa Nr 5 powołuje się na wstawiennictwo świętej Maryi, wyznając wiarę w pośrednictwo łask. Modlitwa Nr 15 dołącza do poprzednich jeszcze motyw macierzyństwa Bożego. Modlitwa Nr 18 cześci macierzyństwo Boże w połączeniu ze wstawiennictwem i pośrednictwem łask. Modlitwa Nr 21 łączy pośrednictwo łask z zasługami świętej i niepokalanej dziewicy Maryi. Modlitwa Nr 37 to symbol nicejsko-konstantynopolitański, z artykułem wiary we wcielenie Syna Bożego z Maryi-Dziewicy. Modlitwa Nr 45 prosi świętą i zawsze dziewicę Maryję o wstawiennictwo za duszami zmarłych. Modlitwa Nr 54 wspomina dziewicze macierzyństwo Boże. Modlitwy 74 i 88 cześć pośrednictwo łask w oparciu o świętość Maryi.

(Nr 21) ... *Scrutator renum, in cuius mitissimo vultu corde nullum umquam natum est dolum, per eandem pietatem qua cunctos mortales, antiqui emot calliditate seductos, ad terram descenderas redempturus, et per merita sancte ac immaculate virginis Marie; cor famulę tuę N. fac mitę, eiusque sevitię in maximam converte mititię.*

(Nr 45) ... *Sancta Maria perpetua virgo intercede pro animabus omnium fidelium defunctorum ad Dominum Deum nostrum.*

(Nr 74) ... *ut indulgentiam omnium peccatorum meorum, interveniente Sancta Maria cum istis et omnibus sanctis atque electis tuis, tribuas mihi; et miserere mei, creator meus, qui vivis et regnas.*¹¹⁹

¹¹⁸ K. Górski, jw. s. 21—23 nie dostrzegł kultu Wniebowzięcia który zaznacza się wyraźnie w kalendarzu; mylnie podaje numer modlitwy (maryjnej) 33; nie wykazał wzmianek o Maryi w modlitwach: 18, 37, 45 i 54.

¹¹⁹ Maryjne urywki cytowanych modlitw mieszczą się na następujących kartach rękopisu gertrudiańskiego, i stronach wydania W. Meysztowicza: Nr 5 — k. 6,

Cztery modlitwy „do świętej Maryi” zasługują bogactwem swej treści na szczególny rozbiór.

Modlitwa Nr 33 jest bardzo starym przykładem nabożeństwa pozdrawiającego (*Ave*) i radującego Maryję (*Gaude*).¹²⁰ Jako motywy kultu występują tu: świętość, macierzyństwo Boże, wieczyste dziewictwo, udział w odkupieniu, pośrednictwo łask, godność królewska.

*Ave sancta et gloriosa Dei genitrix Maria, gratia plena, Dominus tecum; benedicta tu inter mulieribus et benedictus fructus ventris tui. Maria virgo semper letare, quę meruisti Cristum portare, cęli et terrę editorem quia de tuo (...) utero protulisti mundi salvatorem. Gaude sancta Maria Dei genitrix virgo, gaude quę gaudium ab angelo suscepisti, quando regem regum in tuo utero concepisti, gaude quę gaudium mundo protulisti. Ave spes nostra salus et Domina, quę meruisti portare regem cęlorum et dominum, et omni laude digna et omnibus hominibus merito adoranta ut mater Domini.*¹²¹

Modlitwa Nr 84 „do świętej Maryi za przyjaciela i samą siebie” ukazuje Maryję jako świętą, Bogarodnicę, zawsze dziewicę, niepokalaną, panią, pośredniczkę łask.

*Gloriosa Dei genitrix, virgo semper, Maria purissima, domina mea, unica spes mea, sola dulcedo mea, sancta solacio mea tota; post Deum in tua karitate maximam fiduciam habeo, quia nullus meis delictis valet succurre, sicut tu, quę ipsum doctorem misericordię immaculata portasti; ideo ad te confugio, et tibi tota devocione Petrum comendo, ut sit servus tuus et filii tui, Ihesu Christi: licet enim indignus sit, nullisque operibus promeruisset, tamen conditione, quia ab ipso creatus est, et eius precioso sanguine redemptus; iam prę cunctis mortalibus eum peccatorem cognosco; ideo ad tuam misericordiam confugio, eum commendo tibi ut per te glorificatus et purificatus ad gratiam tui pervenire valeat dulcissimi Filii. Domina, ne eum despicias neque abiicias, sed in quam fides tutissima, eum miserum suscipe, quę spes es omnium miserorum, et ad te confugientes benignissime suscipis.*¹²²

Modlitwa Nr 85 wokół czterech faktów historycznych z życia Maryi: Zwiastowanie, złożenie do żłóbka, ofiarowanie Dzieciątka w świątyni, obecność pod krzyżem, oraz czterech faktów apokryficznych: przewijanie (?) w kołysce, przysłuchiwanie się kazaniom Pana Jezusa, oglądanie zmartwychwstającego i wstępującego do nieba Syna Bożego, osnuwa cześć świętości, macierzyństwa Bożego, świętego i niepokalanego dziewictwa, godności królewskiej, współodkupicielki i pośredniczki łask.

s. 124; Nr 15 — k. 7 v, s. 127; Nr 18 — k. 8, s. 128; Nr 21 — k. 8 v, s. 129; Nr 37 — k. 13 v, s. 137; Nr 45 — k. 15, s. 139—140; Nr 54 — k. 18, s. 142—143; Nr 74 — k. 150 v, s. 148—149; Nr 88 — k. 223 v, s. 154. — Dla przykładu wyjątki z modlitw: Nr 21 (z uwzględnieniem poprawek Z. Kozłowski-Budkowiej), Nr 45 i 71.

¹²⁰ G. G. Meersseman OP: *Der Hymnos Akathistos im Abendland. II. Gruss-Psalter, Gruss-Orationen, Gaude-Andachten und Litaneien*. Freiburg (Schw.) 1960; spośród 19 modlitw na temat „Ave” podaje tylko jedną z XI w., na 13 modlitw typu „Gaude” jedynie dwie z XI w.

¹²¹ Modlitewnik Gertrudy k. 12 v—13, wyd. s. 136.

¹²² Tamże, k. 206, wyd. s. 151.

Ave Maria gratia plena Dominus tecum; quę es sola pulcherrima super solem, quę cuius speciem rex cęli et terrę concupivit; ave ab angelo salutata; ave obumbrata a Spiritu Sancto; ave pregnans Deum ave quę Filium Dei ex tuis visceribus meruisti generare; ave quę Filium Dei in cunabulis circumvixisti (?); ave quę Filium Dei in balneum misisti; ave quę Filium Dei in presepium declinasti; ave quę Filium Dei in templum presentasti; ave quę Filium Dei genuisti secundum carnem; ave quę Filium Dei audisti predicantem nostram salutem; ave gloriosa et nimis gloriosa; ave quę Filium Dei vidisti in cruce pro nostra redemptione suspensum; ave quę Filium Dei vidisti resurgentem a mortuis propter gloriam Patris; ave quę Dominum vidisti ad cęlos ascendentem cum illa carne quam a te sancta et immaculata virgine suscepit; ave Domina angelorum; ave Regina cęlorum; ave laus omnium sanctorum; ave exultatio iustorum; ave recuperatio perditorum; ave spes nostra; ave salus nostra; ave gloriosa Mater Domini, sancta Maria, laude dignissima, et a cunctis veneranda. Amen.¹²³

Ostatnia i najobszerniejsza modlitwa maryjna Nr 86 w wielomówstwie swoim zawiera nie mało tytułów czci maryjnej: świętość, wieczyste dzie-wictwo, wyniesienie ponad aniołów, pośrednictwo łask, władztwo nad całym światem, uczestnictwo w dziele Odkupienia, szczęśliwość niebiańska ponad innych świętych. Wreszcie w nawiązaniu do głosów anielskich zapowiadających w Betlejem pokój, znalazła się tu także prośba o pokój i jedność Kościoła — jakże zrozumiała w ustach katolickiej księżny państwa schizmatycznego.

Sancta Maria virgo perpetua; per dilectionem Filii Dei, qui te dilexit ut te exaltaret super choros angelorum, exaudi me et ora pro unico filio meo Petro.

Sancta Maria adiuva eum et intercede pro eo: ut liberet eum et custodiat eum Deus ab omni malo et ab omni periculo, et ab omnibus angustiis et tribulationibus.

Sancta Maria virgo virginum adiuva eum.

Sancta Maria, Domina et Regina totius orbis, adiuva.

Sancta Maria, spes miserorum, ora pro eo et adiuva eum nimis merentem et anxiantem.

Sancta Maria, benignissima consolatio ad te confugientium adiuva uem et ora pro peccatis et neglegentiis suis.

Sancta Maria exaudi queso me miseram ad te confugientem ut unicus filius meus sentiat tuum levamen qui ad tuum confugit auxilium.

Sancta et gloriosa, omniumque feminarum Deo dilectissima.

Te laudant omnes spiritus angelici quorum regem ex tuo puellari utero genuisti;

Te laudat Christi precursor cum omnibus patriarchis et prophetis, et innocentibus martiribus, ceterisque iustis quos Filius tuus in inferno visitavit et sua potentia divinitatis inde liberavit:

Tibi gratias agunt omnes sancti qui per gloriosam mortem Filii tui a perpetua morte erepti iam perfruunt felicitatem eterne cęlestis patrię;

Te glorificat omnis creatura, quę Dei gratia preveniente et tua castitate pro-

¹²³ Tamże, k. 206—206 v, wyd. s. 151; K. Górski, jw. s. 21.

merente sola inter omnes et pro omnibus digna inventa es ut Deus ante secula natus a Deo Patre ex te ad redemptionem mundi nasceret in tempo et Panis Angelorum tuo lacte pasceretur, et quem totus non capit orbis tuo gremio collocaretur, et qui mundum continet tuis contineatur (visceribus), et dominator cęli et terre, per triginta spacium annorum ut Filius matri obedienter subderetur;

Omnipotentissima et oratrix excelsa nobilissima regina angelorum; dignum est enim ut ab omnibus lauderis qui tantis honoribus non solum preę mulieribus sed etiam preę omnibus angelis es sublimata; sicut angelicis pariter ac humanis laudibus magnificeris, meam exiguam devotionem in tua laude ne abhomineris, quia preter communem, quam omnis Filii tui creatura tibi debet, venerationem singularem tuę sanctitati servitatem gratiarumque refero actionem pro pietate singulari quam me indignam semper solebas consolari Quas tamen laudes tuę dignitati convenientes, quod obsequium, quas gratiarum actiones tibi valeo persolvere quę angelicas ipsas laudes premines dignitate? scilicet nullatenus valeam digne, gratias tibi ago devote; quę dum sim sordida, polluta, varisque viciis maculata, in omnibus necessitatibus et angustiis meis ad te clamantem tam pie, tam benigne dignata es adesse, ut non solum quod desiderabam tuę divine contrarium videretur voluntati, sed etiam a Filio tuo tales consolationes mihi frequenter inpetrasti, quales nec cogitare potui, desiderare presumpsi; et quis de tua pietate potest desperare, et de tua bonitate diffidere. cum omnium chisticolarum, indignissimę tantam pietatis dulcedinem dignata es ostendere? Inde confugio sub tuam protectionem et commendo in tuam fidem animam et corpus unici filii mei Petri, et omnes necessitates anime et corporis et omnes dolores et angustias cordis unici filii mei Petri et omnem vitam suam et finem vite suę, necnon quod sibi agendum aut cogitandum aut loquendum est, ut pie dirigatur secundum Filii tui voluntatem et peto te, summum efficac solatium omnium te querentium: ut solitam tuę pietatis gratiam inter presentis vite causus, precipue in hora exitus sui ex vita, adesse concedas; o virgo perhennis, o pulcherrima et intacta sponsa ęterni regis, o mater innupta creatoris, o mulier inter omnes benedicta, sola mente et corpore inviolata: obsecro te per tuam felicitatem, quam ut decet Dei matrem pre omnibus sanctis in cęlo possides, ut tuum famulum Petrum mente et corpore tibi subiectum, digneris tuo filio commendare: qui tibi nihil vult negare, quatenus ipse tuam laudabilem virginitatem in tantum dilexit ut te preę omnibus sibi in matrem eligeret, et illibatę decus virginitatis non violaret, quando de casto cubili ventris processit; pro tui honore et dilectione concedat sibi placidam humilitatem et veram equitatem, et dignetur eum tueri ab insidiis et temptationibus diaboli et omnium inimicorum visibilium et invisibilium, et ab omni inquinamento mentis et corporis, ab omni consensu et delectatione perpetrandi sceleris; et faciat Petrum, unicum filium meum in extremo agmine his associari, qui in castitate permanentes meruerunt in tuo obsequio ęternaliter letari. Scio, mi Domina, eum nimium indignum fecisse consortio qui famulant in ęterna patria; sed tamen non diffido; omne, quod vis, a filio tuo, potes impetrare, qui ideo carnem ex te sumpsit ut peccatores salvos faceret et vita ęterna donaret; ideo rogo te ut Petro prestetur tui causa venia quam et sua hexigunt merita, o parens nostri redemptoris, o spes et solatium humani generis, in cuius partu angeli pacem omnibus predicabant, quos prius indignando despiciebant, intercede pro pace et unitate ecclesie Sanctę, et pro populo christiano, et pro omni exercitu Petri unici filii mei, et pro omni familia suā, et pro ipso famulo tuo, pro

universarum incolumitate sanctarum reliquiarum, nec non pro omnibus ofensionibus et negligentis meis et Petri, et omnibus necessitatibus et periculis exercitus sui, atque pro omni populo christiano; quatenus tuo interventu desideria carnis vincere et diaboli laqueos pessimos evadere atque ad æternam vitam pervenire (possint) tuo interventu pro omnibus vivis atque defunctis, quos sacro sanguine Filii tui redemptos esse cognoscis; et fac ut omnes levamen sentiant qui se tuis precibus et meritis adiuvari desiderant.¹²⁴

Ukończona praca analityczna dostarcza dopiero tworzywa do skomponowania obrazu wczesnego kultu maryjnego w Polsce. Tej ogólnej charakterystyce poświęcony będzie cały rozdział następny.

CHARAKTERYSTYKA WZESNEGO KULTU MARYJNEGO W POLSCE.

Poprzednie rozdziały miały za zadanie zaznajomić ze źródłami do dziejów kultu maryjnego w Polsce u progu chrześcijaństwa. Następnie w oparciu o dostępne źródła udokumentować dochowany do naszych czasów zasób formuł maryjnych, przeważnie nigdzie dotąd nie drukowanych, a jeśli drukowanych to trudno dostępnych. Wreszcie sumienną analizą poszczególnych tekstów wskazać zawarte w nich motywy czci maryjnej.

Z otrzymanego w ten sposób materiału należy obecnie stworzyć przejrzysty obraz wczesnego kultu Maryi w Polsce. Pomocne będą cztery pytania przewodnie: Jakie motywy kierowały ówczesnym kultem maryjnym? Jaka była hierarchia tych motywów? W jakim stopniu motywy te były teologicznie pogłębione? Czy widoczny jest w tym okresie rozwój kultu maryjnego?

K l a s y f i k a c j a m o t y w ó w.

Odpowiedź na pytanie pierwsze winna podać klasyfikację motywów kultu maryjnego, ustalonych w toku prac analitycznych. Podstawą klasyfikacji może być tomistyczna teoria kultu. Św. Tomasz kultem nazywał „cześć oddawaną komuś dla jego wzniosłości” i wyróżniał w przedmiocie kultu „tego, któremu kult jest oddawany” i „przyczynę kultu”. Kult staje się wielokrotny „jeśli w jednym człowieku jest wiele przyczyn kultu”.¹²⁵

Przyczyny kultu, których w jednym człowieku może być wiele, to właśnie motywy kultu jednej i tej samej Maryi, ale na wiele sposobów, według wielu aspektów jej wzniosłości. Wzniosłość Maryi może polegać

¹²⁴ Tamże, k 206 v — 208 v, wyd. s. 151—153; K. G ó r s k i, jw. s. 21—22 (w wyjątkach).

¹²⁵ S. Th., p. 3, q. 25, a. 1 i. c., por. tamże a. 5 i. c.

na roli, jaką spełniła w jakimś zdarzeniu, albo na posiadanej doskonałości nadprzyrodzonej.

Zdarzenia rzeczywiście występowały jako tytuły do szczególnej czci Maryi i to dwojakie: autentyczne, czyli poświadczane Ewangeliami, których wartość historyczna nie ulega wątpliwości, oraz apokryficzne i legendarne, nie dające się historycznie udowodnić. Przykładem zdarzeń autentycznych jest zwiastowanie, złożenie Dzieciątka Jezus w żłobie, oczyszczenie Maryi. Przykładem zdarzeń apokryficznych i legendarnych może być kąpiel Dzieciątka Jezus, spotkanie ze zmartwychwstającym Panem Jezusem, obecność przy Wniebowstąpieniu.

W jeszcze bogatszym wyborze występowały doskonałości nadprzyrodzone jako motywy kultu Maryi; zarówno te, których prawdziwość została poświadczona nieomylnym autorytetem Kościoła w nauczaniu zwyczajnym czy nadzwyczajnym, jak i te, które tak wysokiej kwalifikacji nie miały. Motywami ściśle dogmatycznymi były wówczas: macierzyństwo Boże i dziewictwo. Niższy stopień pewności miały, występujące już wówczas motywy: wniebowzięcie, świętość, udział w Odkupieniu, pośrednictwo łask, godność królewska. Nie udało się napotkać jasnych i wyraźnych śladów kultu Poczęcia Maryi jako niepokalanego, oraz kultu duchowego macierzyństwa Maryi, poza osobą św. Jana Ewangelisty.

Motywy determinujące wczesny kult maryjny w Polsce należą więc do dwu grup: biograficznej i teologicznej. Co więcej, gdy są poznawane stanowią prawdy biograficzne i teologiczne (w tym ściśle dogmatyczne), potwierdzając zdanie św. Tomasza, że „kult wnosi świadczenie o czyjeś wzniosłości”.¹²⁶

H i e r a r c h i a m o t y w ó w.

Pytanie drugie, o hierarchię motywów, zmierza do ustalenia, które tytuły czci maryjnej dominowały nad innymi. Jako sprawdzian posłuży częstotliwość występowania: w ilu modlitwach czy innych tekstach występowały poszczególne przyczyny kultu.

W liturgii mszalnej kolejność układa się następująco: świętość, dziewictwo, macierzyństwo Boże, pośrednictwo, zdarzenia historyczne, wniebowzięcie, współdziałal w Odkupieniu, godność królewska.

W błogosławieństwach pontyfikalnych kolejność jest następująca: macierzyństwo Boże, dziewictwo, świętość, pośrednictwo, współdziałal w Odkupieniu, zdarzenia historyczne, wniebowzięcie, królewska godność.

W sakramentaliach motywy tworzą poniższy szereg: macierzyństwo Boże, dziewictwo, świętość, pośrednictwo, zdarzenia historyczne.

We fragmencie modlitwy chórowej występuje jeden tylko motyw kultu: macierzyństwo Boże.

¹²⁶ S. Th., p. 2—2, q. 103, a. 1 i c.

W konferencjach monastycznych na pierwszym miejscu czczono macierzyństwo Boże, na drugim dziewictwo, na trzecim zdarzenia historyczne.

W modlitewniku Gertrudy porządek układał się oryginalnie: pośrednictwo, świętość, dziewictwo, macierzyństwo Boże, królewska godność, współdziałanie w Odkupieniu, zdarzenia historyczne, wniebowzięcie, zdarzenia apokryficzne.

Ogółem, we wszystkich źródłach łącznie stwierdza się następującą hierarchię motywów: macierzyństwo Boże, dziewictwo, świętość, pośrednictwo, zdarzenia historyczne, współdziałanie w Odkupieniu, wniebowzięcie, królewska godność, zdarzenia apokryficzne.

Trudno przypisać stwierdzonej hierarchii motywów kultu Maryi znaczenie absolutne. Nie pozwala na to wyimkowość źródeł, które opatrnościowo przetrwały. Z pewnością jednak wolno otrzymane dane traktować jako zbliżone do rzeczywistości, świadczące co najmniej o tym, że takie właśnie motywy, w tych oto dziedzinach kultu publicznego lub prywatnego naprawdę wówczas występowały.

Zaufanie do otrzymanego rezultatu potwierdza zgodność co do czterech najczęstszych motywów, występujących we wszystkich grupach źródeł na czterech pierwszych miejscach, są nimi: macierzyństwo Boże, dziewictwo, świętość i pośrednictwo. A więc w pierwszych wiekach chrześcijaństwa w Polsce Maryja jawiła się wierzącym przede wszystkim jako Bogurodzica, Dziewica, Święta, Pośredniczka i taką przede wszystkim była czczona. Jej kult był teologiczny, oparty o dogmaty wiary.

Teologia motywów kultu.

Odpowiadając na trzecie pytanie, o stopień rozwinięcia teologicznego racji kultu maryjnego w pierwszych wiekach chrześcijaństwa w Polsce, zachowamy kolejność częstotliwości występowania. W ten sposób widoczne się stanie, czy akcenty dominujące w ówczesnej pobożności maryjnej szły w parze z pogłębieniem teologicznym.

Macierzyństwo Boże, które najczęściej było czczone u progu chrześcijaństwa w Polsce, rozpałało dusze pobożnością maryjną na wiele sposobów ukazując Maryję zarówno w jej powiązaniach z Trójcą Św., jak i na tle ekonomii zbawienia. — Maryja w stosunku do Boga Ojca jest Oblubienicą.¹²⁷ Matką jest względem Boga, Słowa, Syna Bożego, Jednorodzonego, Stworzyciela, Bóstwa Najwyższego.¹²⁸ Duchowi Świętemu

¹²⁷ Por. teksty przy odsyłaczach 78 i 124.

¹²⁸ Por. teksty przy odsyłaczach: Matka Boga — 21, 31, 37, 39, 46, 47, 55, 58, 69, 70, 71, 76, 77, 80, 81, 82, 86, 87, 94, 121, 122, 123; Matka Słowa — 25, 73, 75; Matka Syna Bożego — 37, 69, 73, 75, 77, 85, 111, 123, 124; Matka Jednorodzonego — 39, 77, 79, 100, 103, 111; Matka Stworzyciela — 124; Z której zrodziło się Bóstwo Najwyższego — 92.

zawdzięcza swe macierzyństwo.¹²⁹ — Maryja jest Matką Pana naszego i Króla, Dawcy Zbawienia i Światłości, Jezusa, Chrystusa, Nauczyciela Miłosierdzia.¹³⁰ — Relacja Maryi do Ducha Świętego ma powiązanie z jej dziewictwem, a Macierzyństwo Maryi wkomponowane w dzieje Zbawienia wiąże się ze współudziałem w Odkupieniu świata, a i z godnością królewską. Lecz o tym będzie mowa niżej.

Dziewictwo Maryi występowało w całej gamie sformułowań. Najprostsze to nazwa Dziewica, nadawana Maryi bez bliższego określenia.¹³¹ Więcej mówiące były tytuły: zawsze dziewica, dziewica wieczysta.¹³² Powiązanie dziewictwa z macierzyństwem, stanowi przejście do precyzyjnych ujęć dziewictwa przed porodem, dziewictwa w porodzeniu i dziewictwa po porodzeniu Syna Bożego.¹³³ Doskonałość dziewictwa Maryi czczona była w tytułach Dziewicy niepokalanej, nietkniętej. Matki nienaruszonej, tej która czystość ślubowała.¹³⁴ — Dziewictwo Maryi otaczane było kultem w bardzo ścisłym powiązaniu z jej Bożym macierzyństwem; stosunkowo najrzadziej występował więc motyw dziewictwa po porodzeniu Syna Bożego.

Świętość zaznaczała się we wczesnym kulcie maryjnym najczęściej w postaci twierdzeń czy nazw: Błogosławiona, Święta, Najświętsza, Najbłogosławięsza, Chwalebna, Czcigodna.¹³⁵ Rzadziej spotkać można tytuły pogłębione teologicznie. Nie mniej w zakresie świętości pozytywnej biernej Maryja była czczona jako obdarzona łaską, umiłowana przez Boga.¹³⁶ W zakresie świętości pozytywnej czynnej czczono Maryję za jej cnoty: wiarę, miłość, mądrość, religijność, nabożność i pokorę.¹³⁷

¹²⁹ Por. teksty przy odsyłaczach: 26, 39, 75, 79, 111, 123.

¹³⁰ Por. teksty przy odsyłaczach: Matka Pana naszego — 29, 37, 74, 83, 92, 102, 111, 112, 113, 119, 121, 123; Matka Króla — 55, 121, 124; Matka Dawcy Zbawienia — 29, 42, 82, 121, 124; Matka Światłości — 39, 42, 48, 99; Matka Jezusa — 39, 72, 83, 95, 104, 106, 119; Matka Chrystusa — 72, 74, 106, 121; Matka Nauczyciela Miłosierdzia — 122.

¹³¹ Por. teksty przy odsyłaczach: 39, 42, 48, 72, 73, 74, 78, 83, 87, 88, 94, 104, 119, 124.

¹³² Por. teksty przy odsyłaczach: 26, 27, 29, 40, 41, 47, 49, 55, 57, 58, 76, 80, 82, 83, 99, 102, 119, 121, 124.

¹³³ Por. teksty przy odsyłaczach: Dziewica-Matka — 21, 25, 46, 70, 71, 76, 77, 79, 81, 88, 100, 111, 121, 124; Dziewica przed porodem — 21, 26, 29, 39, 42, 51, 71, 72, 74, 80, 106, 113; Dziewica w porodzeniu — 21, 29, 39, 42, 51, 69, 71, 74, 78, 82, 106, 111, 113, 124; Dziewica po porodzeniu — (21), 69, 80, 112.

¹³⁴ Por. teksty przy odsyłaczach: Dziewica niepokalana — 80, 119, 123; Dziewica nietknięta — 124; Matka nienaruszona, nienaruszone łono, niepokalana nosząca — 39, 82, 122; ślub czystości — 77, (124).

¹³⁵ Por. teksty przy odsyłaczach: Błogosławiona — 25, 26, 27, 29, 40, 41, 49, 51, 55, 57, 58, 72, 76, 78, 79, 81, 82, 94, 104, 124; Święta — 21, 31, 37, 55, 86, 102, 119, 121, 123, 124 i w rubrykach passim; Najświętsza — 70, 78, 80, 87, 88; Najbłogosławięsza — 70, 77, 87; Chwalebna — 39, 42, 58, 69, 72, 77, 122, 123, 124; Czcigodna — 40, 123.

¹³⁶ Por. teksty przy odsyłaczach: obdarzona łaską — 47, 121, 123, 124; umiłowana przez Boga — 124.

¹³⁷ Por. teksty przy odsyłaczach: wiara — 48; miłość — 99; mądrość — 48, religijność — 48; nabożność — 83; pokora — 21.

Czczono za jej godność i zasługi, prostotę serca i doskonałość obyczajów.¹³⁸ Świętość negatywna także znalazła swe odbicie, w aktach kultu Walczącej, Nienaruszonej, Niepokalanej, Najczystszej, Najpiękniejszej.¹³⁹ Przy słabym stosunkowo rozbudowaniu teologii świętości N.M.P. trudno się dziwić, że jej niepokalaność nie była wprost łączona z poczęciem, ale wiązała się z dziewictwem czy macierzyństwem. W tym ujęciu oznaczała ona w pierwszym rzędzie doskonałość dziewictwa Maryi, o czym była mowa wyżej, ale pośrednio także i świętość bez uszczerbku ze strony pożądlivości.

Pośrednictwo ściągnęło na Maryję różne tytuły: Nadzieja biednych, Ucieczka, Pocieszenie uciekających się, Ratunek zgubionych, Najwszechmocniejsza i wybitna Wstawienniczka (*Oratrix*).¹⁴⁰ Ten ostatni zwłaszcza tytuł przykuwa uwagę swą śmiałością. Występuje on w ostatniej z modlitw maryjnych Gertrudy za Piotra, którą można nazwać małą „summą” pośrednictwa mariańskiego. Nie jest to bowiem zwrot przypadkowy, skoro uzasadniają go inne jeszcze zdania tejże modlitwy: „polecaj (Piotra) Twemu Synowi, który niczego nie chce Ci odmówić” i „wszystko, czego chcesz, u Syna swego możesz wyjednać”.¹⁴¹

Jako główny akt pośrednictwa czczone było Wstawiennictwo Maryi, lecz i inne akty były w kulcie wspomniane: polecenie Synowi, czynienie Bogu miłymi darów ludzkich, niesienie radości światu, wspieranie, dawanie wzoru pokory.¹⁴²

Przedmiot pośrednictwa, czyli skutki wstawiennictwa Maryi chwalone w kulcie, są tak wszechstronne, że w inny tylko sposób wyrażają przekonanie o jej „wszechmocy”. Proszono za żywych i umarłych.¹⁴³ Dla żywych błagano o pomoc i ochronę w ogólności,¹⁴⁴ ale także i o pewne szczególne łaski. Te łaski konkretne, to zarówno obrona przed wrogami ziemskimi,¹⁴⁵ jak i szereg łask nadprzyrodzonych. Proszono mianowicie o odpuszczenie grzechów i łaskę, o pomoc w pokusach i dobre życie.

¹³⁸ Por. teksty przy odsyłaczach: godność — 21, 99, 121, 123, 124; zasługi — 47, 55, 58, 72, 77, 119, 121, 124; prostota serca — 48; doskonałość obyczajów — 48.

¹³⁹ Por. teksty przy odsyłaczach: Walcząca — 73; Nienaruszona — 124; Niepokalana — 80, 119, 122, 123; Najczystsza — 122; Najpiękniejsza — 123.

¹⁴⁰ Por. teksty przy odsyłaczach: Nadzieja — 122, 123, 124; Ucieczka — 122, 124; Pocieszenie — 124; Ratunek — 123; Najwszechmocniejsza — 124.

¹⁴¹ Modlitewnik Gertrudy k. 207: „Omnipotentissima et oratrix excelsa”; k. 208: „digneris tuo filio commendare; qui tibi nihil vult negare”; k. 208 v: „omne quod vis, a filio tuo, potes inpetrare”.

¹⁴² Por. teksty przy odsyłaczach: Wstawiennictwo — 27, 31, 41, 46, 49, 55, 57, 58, 69, 75, 81, 83, 86, 99, 102, 119, 124; polecenie — 42, 88, 124; czynienie miłymi darów — 41, 57; radość — 124; wspieranie — 124; wzór (forma) pokory — 21.

¹⁴³ Por. tekst przy odsyłaczu 119.

¹⁴⁴ Por. teksty przy odsyłaczach: pomoc — 49, 58, 80, 94, 102, 119, 124; ochrona — 27, 46, 48, 61, 69, 82, 124.

¹⁴⁵ Por. teksty przy odsyłaczach: 69, 87, 124.

o cnoty i dary Ducha Świętego, o nagrodę za zasługi i o dobrą śmierć, o wieczne zbawienie i wzrost pokoju wiecznego.¹⁴⁶ Po jednym razie trafiły się prośby: o zmiękczenie czyjegoś (a może własnego?) serca, o pokój i jedność Kościoła.¹⁴⁷

Wszystkie te świadectwa dowodzą wiary we wszechpośrednictwo łask Maryi, chociaż nie *de facto* to jednak *de iure*. Maryja w ich świetle może wyjednać każdą łaskę, chociaż brak twierdzeń, że rzeczywiście każda łaska spływająca na ludzi jest przez jej wstawiennictwo wyjednana.

Zdarzenia historyczne, których Maryja jest bohaterką i za które odbiera cześć, układają się w krótki zarys biograficzny: pochodzenie z pokolenia Abrahama i rodu królewskiego, poczęcie i narodzenie, zwiastowanie anielskie, nawiedzenie św. Elżbiety, sen św. Józefa, Narodzenie Syna Bożego, śpiew aniołów w Betlejem, oczyszczenie i ofiarowanie Pana Jezusa w świątyni, ucieczka do Egiptu, przybycie wraz z „braćmi Pańskimi” do Jezusa nauczającego, obecność pod krzyżem, oddanie św. Janowi, śmierć.¹⁴⁸ Najczęściej występował motyw zwiastowania, potem narodzenia, wreszcie oczyszczenia i ofiarowania w świątyni, co jest zrozumiałe na tle obchodzenia tych świąt już w ówczesnym roku kościelnym.

Rola Maryi w Odkupieniu nie ograniczała się do pośrednictwa łask, czyli udziału w tzw. odkupieniu subiektywnym, o czym była mowa wyżej. Przeciwnie, już u progu chrześcijaństwa czczono w Polsce Maryję za jej wkład w dzieło Odkupienia obiektywnego. Maryja odbierała kult jako: Zbawienie świata, Zbawienie nasze, Odzyskanie zgubionych.¹⁴⁹ Ona narodziła się dla zbawienia wszystkich, otworzyła bramę nieba, przywróciła wieczną radość.¹⁵⁰ Jej dziewiczość oczyszcza rodzaj ludzki ze zmały zaciągniętej przez ułomną Ewę.¹⁵¹

Tak silne przekonanie o znaczeniu Maryi dla zbawienia ludzkości znajdowało oparcie nie w obecności Maryi pod krzyżem, tam była tylko świadkiem,¹⁵² lecz w dogmacie macierzyństwa względem Zbawiciela. Czczono bowiem Maryję jako Matkę Odkupiciela, Dawcy życia, Zbawi-

¹⁴⁶ Por. teksty przy odsyłaczach: odpuszczenie grzechów — 31, 55, 58, 75, 31, 119, 122, 123, 124; łaska — 70, 75, 77, 99; pomoc w pokusach — 55, 124; dobre życie — 55, 122, 124; cnoty — 124; dary Ducha Świętego — 86; nagroda zasług — 124; dobra śmierć — 124; zbawienie — 55, 57, 69, 77, 78, 83, 88, 99, 124; wzrost pokoju — 87.

¹⁴⁷ Por. teksty przy odsyłaczach: 119 i 124.

¹⁴⁸ Por. teksty przy odsyłaczach: pochodzenie — 21, 48; poczęcie — 92; narodzenie — 48, 86, 87, 88; zwiastowanie — 21, 70, 71, 72, 74, 106; nawiedzenie — 65; sen Józefa — 95; Boże Narodzenie — 65; śpiew aniołów — 124; oczyszczenie i ofiarowanie — 21, 69, 104; ucieczka — 63; Maryja i „bracia Pańscy” — 64; Golgota — 113, 123; oddanie św. Janowi — 112, 114; śmierć — 37.

¹⁴⁹ Por. teksty przy odsyłaczach: 55, 121, 124.

¹⁵⁰ Por. teksty przy odsyłaczach: narodzenie — 94; brama nieba — 77, 80; radość — 88.

¹⁵¹ Por. tekst przy odsyłaczu 73.

¹⁵² Por. tekst przy odsyłaczu 124.

ciela.¹⁵³ Wcielenie z Maryi miało na celu potwierdzenie „daru błogosławieństwa”, uczynienie „synami błogosławieństwa”, zbawienie grzeszników.¹⁵⁴ Krew Syna Maryi oczyszcza, lecz, odkupuje; owocu Maryi kosztuje się na zbawienie, jej poród stanowi zaproszenie do dziedzictwa.¹⁵⁵ Z Maryi wyszło Zbawienie i Odkupienie, jej dziękują święci Starego Testamentu za uwolnienie przez Jezusa z otchłani, a inni za zbawienie przez śmierć Syna.¹⁵⁶ Nawet ówczesny kult poczęcia Maryi miał swoje uzasadnienie w tym, że z niej pochodzi prawdziwe zbawienie i wieczne odkupienie.¹⁵⁷

Wniebowzięcie Maryi, mimo specjalnego święta o najwyższym rycie, czczono kultem mało pogłębionym. Najczęściej mowa jest o Wniebowzięciu (*Assumptio*) bez bliższego określenia, że z duszą i z ciałem.¹⁵⁸ Raz tylko, w słynnej modlitwie *Veneranda* stwierdzona jest wolność Maryi od kajdan śmierci, chociaż rzeczywiście umarła.¹⁵⁹ Pięknie za to przedstawiona jest szczęśliwość, uwielbienie i wywyższenie Maryi w niebie.¹⁶⁰ — Brak precyzji teologicznej we wczesnym kulcie Wniebowzięcia naraża go na dwojaką interpretację: albo w każdym zwrocie o Wniebowzięciu Maryi dorozumiewać się wzięcia do nieba całej osoby, złożonej z duszy i z ciała, albo też dopatrywać się tu personifikacji samej duszy, skoro ciało wyraźnie nie zostało wymienione. Interpretacja pierwsza, zgodna z orzeczeniem dogmatycznym, ma za sobą przede wszystkim nazwę „Wniebowzięcie” (*assumptio*), nie stosowaną do innych świętych, obecnych w niebie tylko z duszą, następnie orację *Veneranda*, wreszcie szereg legend o Przejściu Maryi, świadczących jak je pojmowano. Druga interpretacja, zarzucająca naszym przodkom brak wyraźnej wiary w cielesność Wniebowzięcia, może się oprzeć na liście ps. Hieronima do Pauli i Eustochium,¹⁶¹ który jako reakcja na apokryfy podał prawdę w wątpliwość. Dopóki jednak, w konkretnym wypadku, nie wykaże się ulegania ideom ps. Hieronima, należy stać na stanowisku pierwszej interpretacji i tak właśnie, a nie inaczej trzeba rozumieć wczesny kult Wniebowzięcia w Polsce: już wówczas czczono Maryję jako wziętą do nieba z duszą i z ciałem.

Królewską godność Maryi otaczano kultem bardzo jasno i śmiało sformułowanym. Maryja Panią i Królową całego świata, posiada królestwo Chrystusa przez panowanie.¹⁶² Jest więc także Królową nieba i Aniołów,

¹⁵³ Por. teksty przy odsyłaczach: 29, 71, 82, 121, 124.

¹⁵⁴ Por. teksty przy odsyłaczach: 73, 77, 86, 88, 124.

¹⁵⁵ Por. teksty przy odsyłaczach: 21, 42, 124, 86, 78.

¹⁵⁶ Por. tekst przy odsyłaczu 124.

¹⁵⁷ Por. tekst przy odsyłaczu 92.

¹⁵⁸ Por. teksty przy odsyłaczach: 39, 40, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83.

¹⁵⁹ Por. tekst przy odsyłaczu 37.

¹⁶⁰ Por. teksty przy odsyłaczach: 40, 42, 76, 94, 124.

¹⁶¹ P. L. 30, 122—142.

¹⁶² Por. teksty przy odsyłaczach: 124 i 55.

Panią.¹⁶³ Ma także godność Królowej-Matki, gdyż poczęła, nosiła i zrodziła Króla.¹⁶⁴ Sama zresztą pochodzi z królewskiego rodu.¹⁶⁵

Wpływ apokryfów na wczesny kult maryjny w Polsce był bardzo niski. Ogranicza się do imienia matki Maryi — Anna, które zresztą czczone jest w Kościele do dziś.¹⁶⁶ Kilka zdarzeń nieewangelicznych w jednej z modlitw Gertrudy, to albo wpływ apokryfów, albo fantazja autorska, domyślająca się tego, co nie zostało powiedziane: spowijanie Jezuska w kołysce, obecność przy kazaniach Jezusowych, przy Zmartwychwstaniu i Wniebowstąpieniu.¹⁶⁷

Sumując wyniki badań nad pogłębieniem teologicznym motywów kultu Maryi w pierwszym okresie chrześcijaństwa w Polsce, można stwierdzić zasadniczą zbieżność między częstością i wartością teologiczną motywów. Zaznacza się to zwłaszcza w odniesieniu do macierzyństwa, dziewictwa, świętości, pośrednictwa i udziału w odkupieniu.

R o z w ó j k u l t u .

Pozostaje jeszcze odpowiedź na ostatnie pytanie: czy w badanym okresie widoczny jest rozwój kultu maryjnego?

Na pierwszy rzut oka, gdy się porówna konferencje monastyczne z VIII wieku z XI-o wiecznym modlitewnikiem Gertrudy, lub mało późniejszym benedykcyjonałem krakowskim czy mszałem gnieźnieńskim, rozwój jest uderzająco wielki. Lecz tego rodzaju wnioski z mechanicznego porównania źródeł byłby niemetodyczny.

Chcąc dojść do rezultatów zaufania godnych trzeba zwrócić uwagę na czas posługiwania się danym źródłem w Polsce i na różnice zachodzące między poszczególnymi rodzajami źródeł. I tak okaże się, że konferencje monastyczne z wieku VIII mogły służyć mnichom tyńceckim dopiero w połowie XI wieku, a więc perspektywa czasu wybitnie się zacieśnia, niewiele lub wcale nie przekraczając jednego stulecia gdy chodzi o najważniejsze źródła. Następnie inne są możliwości wyrazu czci maryjnej w ewangeliarzach, inne w mszałach, jeszcze inne w benedykcyjonałach, konferencjach monastycznych czy modlitewnikach prywatnych. Należy więc przeprowadzać porównania w ramach grup źródeł, a nie międzygrupowe.

Zastosowanie obu tych postulatów do rzeczywistości źródłowej w dziedzinie wczesnego kultu maryjnego w Polsce daje następujące rezultaty:

¹⁶³ Por. teksty przy odsyłaczach: K. nieba — 42, 78, 123; Królowa aniołów — 76, 77, 124; Pani — 121, 122, 123, 124.

¹⁶⁴ Por. teksty przy odsyłaczach: 121, 48, 124.

¹⁶⁵ Por. tekst przy odsyłaczu 48.

¹⁶⁶ Por. teksty przy odsyłaczach 92 i 94.

¹⁶⁷ Por. tekst przy odsyłaczu 123.

Wśród ewangeliarzy, najstarszy-gnieźnieński z IX/X wieku — na święto Narodzenia NMP podaje ewangelię o nawiedzeniu: Luc I, 39—47. Późniejsze ewangeliarze notują rodowód Jezusa Chrystusa: Mt I, 1—16. Czy można tu dopatrywać się rozwoju kultu? Niestety nie, bo ewangeliarz emmeramski z początku XII w. też notuje ewangelię o nawiedzeniu. Więc nie rozwój, lecz tylko ślad odmiennej tradycji wolno tu stwierdzić.

Konferencje monastyczne z VIII wieku przeznaczone były na okresy postne roku, a więc o Maryi mówiły tylko mimochodem i ubóstwo ich w motywy czci maryjnej nie może być uważane za charakterystyczne dla ich epoki. Używanie tych konferencji w Polsce, założmy, w czasach Aarona, nie dowodzi niczego o zakresie ówczesnego kultu maryjnego. — Innych źródeł tego typu do końca wieku XII w Polsce nie znamy. Żadnych więc wniosków na temat rozwoju czy dewolucji kultu maryjnego wysnuć tu nie można.

Sytuacja źródłowa jest nieco korzystniejsza, gdy chodzi o mszały. Są dwa, z XI i początku XII wieku. Mszał późniejszy (gnieźnieński) reprezentuje bogatszy kult maryjny. Ale czy to upoważnia do wniosku o rozwoju kultu? Napewno jeszcze nie. Bo trzeba zwrócić uwagę na to, że sakramentarz tyniecki zawiera zasadniczo kalendarz, kanon, oracje, sekrety i kompendy a niekiedy prefacje. Missale plenarium z Gniezna łączy natomiast w sobie prócz tego śpiewy gradualne, lekcjonarz, sekwencjarz i ewangeliarz. Zwłaszcza sekwencje przez swą formę poetycką zwiększyły wydatnie możliwości wyrażenia kultu maryjnego. Oba więc mszały są z tego powodu nieporównywalne i nie mogą dostarczyć pewnych przesłanek do wniosku o rozwoju kultu maryjnego.

Benedykcjonały są również dwa, z tego samego mniej więcej okresu. Krakowski z XI/XII wieku jest dużo bogatszy od wrocławskiego z XI i XII wieku. Ale i tu brak podstaw do wniosku o rozwoju kultu maryjnego, skoro kodeks wrocławski zawiera nie same tylko błogosławieństwa, jak krakowski, lecz i szereg innych obrzędów liturgicznych. Dlatego błogosławieństw jest mniej, ale nie musi to oznaczać nierozwinięcia lub zaniku czci maryjnej.

Formuły sakramentaliów w różnych kodeksach z XI i XII wieku wykazują tożsamość motywów kultu maryjnego, bez podstaw dla tezy o rozwoju.

Jedyny modlitewnik prywatny w kodeksie Gertrudy, z drugiej połowy XI wieku, zawiera bardzo wykształconą cześć Maryi, lecz jako jedyny pomnik w swoim rodzaju w Polsce tamtych wieków, nie uzasadnia wniosku o rozwoju.

A więc ponieważ wszystkie źródła świadczące o kulcie maryjnym w dwu pierwszych wiekach chrześcijaństwa w Polsce były w użyciu

mniej więcej jednocześnie i ponieważ jest ich zbyt mało, by można je pomiędzy sobą porównywać, brak podstaw dla metodycznie poprawnej oceny, czy kult maryjny w Polsce w badanym okresie rozwijał się, czy nie. — Może analogiczne badania nad rękopisami wieku XIII, których jest w Polsce znacznie więcej, rzuciłyby nieco światła i na zagadnienie rozwoju kultu maryjnego w poprzednich wiekach.

Cześć Maryi, jaką przedstawiają najstarsze nasze rękopisy, cechowała nie tylko duchowieństwo, mnichów i dwór, ale przenikała także zwykłych wiernych. Dowodzą tego badania nad przejawami kultu Matki Boskiej w piśmiennictwie polskim średniowiecznym. Stwierdzają one w najstarszej, sięgającej XIII wieku, pieśni polskiej „Bogurodzica” ten sam zestaw głównych motywów kultu: macierzyństwo, dziewictwo, świętość i pośrednictwo:

Bogurodzica dziewica, Bogiem sławiona Maryja,
U twego syna Gospodzina matko zwolena, Maryja,
Zyszczy nam, spuści nam. Kyrieieleison.